Szellem és Tudomány

A Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének folyóirata

2010/1.

Szerkesztőség

Szepessy Péter (főszerkesztő)

Urbán Anna, Sivadó Ákos

Graholy Éva (szerkesztőségi titkár)

Szabó-Tóth Kinga (felelős szerkesztő)

Kiadó

Miskolci Egyetem, Bölcsésztudományi Kar,

Szociológiai Intézet

Felelős kiadó: Szabó-Tóth Kinga

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem, BTK, Szociológiai Intézet

3515, Miskolc-Egyetemváros

Graholy Éva

Telefon: (46) – 565111/2184

email: boleva@uni-miskolc.hu

ISSN 2062-204X

A nyomás és kötés a Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzemében készült.

A lap megrendelhető a szerkesztőség címén, vagy a megadott email címen.

Tartalom

A főszerkesztő előszava……..….....5

Látlelet

Szirbik Gabriella: "Ha szegényeink szenvedéseit nem a
természet törvényei okozzák, hanem a mi intézményeink,
nagy a mi bűnünk" (Darwin)……...…….……7

Jász Krisztina: Kirekesztődés a tanyán…….....……...24

Horváth Zita: Parasztság – szegénység? Vázlat a parasztság
történetéről Magyarországon 1848-ig……..……...32

Furmanné Pankucsi Márta: Szegények reménytelensége és reménysége…….…...46

Múltba néző

Zsolt Péter: Több, mint divat, kevesebb, mint polgárosodás…….……..59

Módszertani kalandozások

Szendrő Zoltán: Kapcsolatok, kötések, hálózatok - egy előadás margójára…….……..70

Kiss Lajos András: Kybernetik aus ungarischer Sicht: Bemerkungen
zum gescheiterten Versuch von Georg Klaus, aus Kybernetik eine
Universalphilosophie zu schaffen…….……..84

Olvasnivaló

Sivadó Ákos: Az intézményes tények elmélete
(Searle, John R. 2010: *Making the Social World – The Structure of Human Civilization)*……..……92

Tisztelt Olvasó!

Ünnepi pillanat ez, új folyóiratot tart kezében, Kedves Olvasó! Ünnepi számunkra, közreműködők számára, akiknek nevében most főszerkesztőként megszólíthatom Önt! Tudjuk, első kérdése az: minek egy újabb folyóirat, amikor már annyi van, közöttük több színvonalas is?

Akik ezt a folyóiratot útjára indítottuk, azt reméljük: Észak-kelet Magyarország társadalmi gondjainak ma még végeláthatatlan hosszú sorát, a mi munkánk segítségével is, csökkenteni lehet. Ez ma még, pusztán remény! Hazánknak ebben a régiójában nem sok társadalomtudományi folyóirat létezett, létezik. A folyóirat munkatársai, a cikkek, tanulmányok szerzői, elsősorban a felsőoktatásban tevékenykednek, így nem meglepő, hogy bizodalmuk van a tudás erejében, a szellem pozitív hatásában. Ezzel a periodikával szeretnénk magunkat megmutatni, hírt adni arról, létezünk, és amennyiben tudásunkra szükség van, hívó szót kapunk értelmes munkára; megyünk, és amit mi tudunk a cél érdekében tenni – megtesszük.

Néhány szó a folyóirat nevéről. A folyóirat címe új folyóirat esetében különösen fontos. Ki kell fejezzen valamilyen szellemiséget, üzenetet hordoz önmagában, még mielőtt bárki egy sort is elolvasna a cikkekből! A szellem, tudomány, szellem és tudomány cím félreérthető lehet, ha valaki félre akarja érteni. Amennyiben az olvasó antropozófia után vágyik, ezt a folyóiratot akár rögtön – olvasás nélkül leteheti. Nem fog benne találni semmi olyat, amire kíváncsi lenne.

Ezzel szemben – reményeink szerint - sok szociológiai, társadalomtudományi, társadalomtörténeti írást, elemzést, kutatási beszámolót, sőt vitaindítót, és kritikai reakciót is olvashat, amennyiben megtiszteli érdeklődésével lapunkat. A 'szellemtudomány' visszavezet bennünket a szociológia kezdeteihez. Wilheim Dilthey, Heinrich Rickert, Georg Simmel, Max Weber - néhány név a tudomány, a társadalomtudomány történetéből, és máris ott vagyunk a szociológia kialakulásánál. A megértő szociológia megteremtői, klasszikusai közül soroltam fel néhányat – a teljesség igénye nélkül. A szellemtudományi, kultúrtudományi, hermeneutikai nézőpont, megközelítésmód abban az értelemben sajátja a lapnak, hogy büszkén tekint azon elődökre, akik ezt a szellemiséget a szociológia megkérdőjelezhetetlen és leválaszthatatlan részévé tették!

A folyóirat azonban nem egy iskola, vagy irányzat szócsöve kíván lenni! Éppen ellenkezőleg. Az empirikus, szcientista, pozitivista ihletettségű elemzéseket, kutatási eredményeket is nagy számban, bő terjedelemben van szándékunk megjelentetni. Többek között, éppen ezért szerepel a tudomány kifejezés külön – nyomatékosítva mindezt – a folyóirat nevében. Tudományunk nevéből – szociológia – a logosz (szellem) ezúttal nem a társadalommal, hanem a tudománnyal áll szemben, illetve párban! A két

megközelítés – szemben és párban – közül egyik sem véletlen és végiggondolásuk nem haszontalan. Szemben lehet a két fogalom egymással, amennyiben azt gondoljuk a tudomány mindennel szemben és mindazok felett is áll, ami nem tudomány, ami nem tudományos. Ezzel szemben, amennyiben párban állnak, egymást kiegészítik, egyik a másik értelmezéséhez kölcsönösen és nélkülözhetetlen módon hozzájárul. A szellem nem pusztán 'ész', intelligencia, hanem a tudományosság fundamentuma, mert a tudománnyal egyként beletartoznak valami náluk nagyobba, egy egészbe, amelyből mindketten erednek és amelyért együttműködve, egymást kiegészítve léteznek és működnek. Szellem és tudomány - így együtt.

Miskolc, 2010 novembere

Szepessy Péter

Szirbik Gabriella

"Ha szegényeink szenvedéseit nem a természet törvényei okozzák, hanem a mi intézményeink, nagy a mi bűnünk"

(Darwin)

Claus Offe szerint "a jóléti állam és a gazdasági növekedés a kölcsönös támogatás jótékony együttesében fonódik össze. Az európai integráció ezt a – gyakran a szociálpolitika és gazdaságpolitika „egységeként" értelmezett – összefonódást törte szét: a nemzeti költségvetési, monetáris és kereskedelmi politika többé nem képes a gazdasági növekedés befolyásolására a Közös Piac nyitott gazdaságaiban, ugyanakkor a szociálpolitika alakítása továbbra is nemzeti szinten maradt." (Offe 2006:39)

I. Az Európai Szociális Modell

Az európai szociális modell (a kifejezés Jacques Delors kezdeményezéseként jelent meg az 1980-as években) megerősítésére irányuló Lisszaboni Stratégia végrehajtása érdekében fogadták el 2000 decemberében a nizzai Európai Csúcson az Európai Szociális Menetrendet. Ez a cselekvési program öt éves időszakra határozza meg az EU legfontosabb szociális céljait. A *Menetrend célja* a szociálpolitika szerepének növelése, s ebben kulcsszerepet játszik a teljes foglalkoztatásra, a gazdasági dinamizmusra, az erőteljesebb szociális kohézióra és a nagyobb méltányosságra épülő gazdasági és foglalkoztatási program megvalósítása. Tulajdonképpen az „aktív jóléti állam"[1] építésének fő irányait foglalja össze a Menetrend, az alábbi célkitűzések mentén: *(a) a szociális védelem korszerűsítése; (b) a társadalmi befogadás előmozdítása; (c) a nemek közti egyenlőség előmozdítása; (d) az alapvető jogok megszilárdítása és a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem.*

[1] A kifejezést gyakran az Európai Szociális Modell szinonimájaként használják, ami nem jelenti feltétlenül a fogalmak tartalmi azonosságát. A két fogalom hátterében eltérő társadalomfilozófiák állnak. Az aktív jóléti állam a jóléti állam racionalizációját jelenti. Ez annyit tesz: szociális juttatások helyett szociális beruházás. (Giddens 1999) Mindazonáltal az Európai Szociális Modell pontos tartalmi jelentése nem ismert, semmiképpen nem koherens, de körülírásának vannak állandó elemei: emberi jogok, demokrácia, szolidaritás, társadalmi igazságosság, teljes foglalkoztatás, befektetés az emberekbe, nemek közötti egyenlőség, társadalmi kirekesztés elleni küzdelem, mindez egységben a magas szintű gazdasági fejlettséggel.

A szegénység és a társadalmi kirekesztődés orvoslására a tagállamoknak megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk, és intézkedéseikről az Európai Tanácsnak be is kell számolniuk. A szegénységre és a társadalmi kirekesztődésre vonatkozóan a Nizzai Csúcs további döntést is hozott. Eszerint a tagállamoknak kétévente el kell készíteniük a szociális integrációt szolgáló Nemzeti Akciótervet. A Lisszaboni Stratégia tagállami szintű megvalósítása, a nemzeti akciótervek elkészítése, azért lényeges, mert az Európai Uniónak nincs egységes szociális biztonsági rendszere. A nemzeti akciótervek a szociális párbeszéd megvalósítását és erősítését célozzák.

A Lisszaboni Stratégia félidős értékelése során újragondolásra került a Szociális Menetrend szociálpolitikai célkitűzése. A megújítást a Lisszaboni Stratégia teljesítményével való elégedetlenség ösztönözte. Ennek hatására új jelentést adtak ki. Az Európai Bizottság 2005-ben a *„Közös munkával a növekedésért és a munkahelyekért – a lisszaboni stratégia új kezdete"* címet viselő bizottsági közleményt bocsátott ki. Ez a közlemény tulajdonképpen egy új cselekvési programot ajánl, ami némiképp eltér az eredeti Lisszaboni Stratégiától, s annak Szociális Menetrendjében foglaltaktól. Az új jelentés fókuszában a *gazdaság- és foglalkoztatáspolitika* áll, s elhalványulni látszanak a társadalmi kohéziót célzó törekvések. Az *Európai Szociális Modell megőrzését* hangsúlyozó megelőző stratégiai program „átváltozott", a Modellt „korszerűsítő" és „előremozdító" tervekké. A *közlemény az „előrelendítést" és „korszerűsítést" a növekedés fellendítésétől és a munkahelyek gyarapításától várja*. A szociális védelmi rendszerek korszerűsítésének igénye nem önálló célkitűzésként jelenik meg, hanem a több és jobb munkahely létrehozását célzó blokkban, tehát foglalkoztatáspolitikai dimenzióban. A társadalmi befogadást (inklúziót), gazdasági befogadásként emlegeti a dokumentum.[2] (A társadalmi befogadás lefokozásának, illetve a növekedés- és foglalkoztatáspolitikai célkitűzéseknek való alárendelődésének további meggyőző bizonyítékait veszi szemügyre Daly (2009).

A Szociálpolitikai Menetrendben meghatározott célkitűzések megvalósítása nem egyforma intenzitással történik. *Kiemelt jelentőséggel bírnak a foglalkoztatási deficit leküzdését és a tudás-alapú gazdaságra való átállást szolgáló intézkedések*, amelyek az Unió cselekvési programjának magjába tartozó *foglalkoztatási stratégia* szerves részét alkotják. A több és jobb munkahely megteremtése a teljes foglalkoztatási ráta 70%-ra, a nők esetében 60%-ra való emelését tűzi ki 2010-re. A magasabb szintű foglalkoztatást a

[2] A Szociális Menetrend megújításával foglalkozó másik, szintén 2005-ben kiadott dokumentum ugyanakkor leszögezi, hogy a Bizottság az Európai Szociális Modell „korszerűsítése és előrelendítése" mellett a társadalmi kohézió elősegítése tekintetében is teljes mértékben elkötelezett. Az egyenlő esélyek megteremtésével látják megvalósíthatónak a befogadóbb Európát. Kiemelt szerepet kap továbbra is a szegénység elleni küzdelem, s ezzel szoros összefüggésben a szociális védelmi rendszerek átalakítására tett javaslatok. Ezek tartalmazzák annak fontosságát, hogy e rendszerek átalakításakor ügyelni kell arra, hogy azok ösztönözzék a munkavállalást (aktiválás) és prioritást kell kapnia az alacsonyan képzett munkaerő foglalkoztatásának.

rugalmas munkaerőpiac megteremtésével kívánják elérni, ami bizonyos értelemben, ellentmondásban áll a munkakörülmények harmonizációját sürgető törekvésekkel. *A cél, a versenyképesség és a szolidaritás együttes érvényesítése a rugalmas, de biztonságos munkaerőpiac megteremtése szempontjából.* (Az uniós terminus ezt jelöli a *flexicurity* kifejezéssel)

A *társadalmi kohézió*, az új gondolkodásmódban a munkaerőpiaci, illetve foglalkoztatáspolitikai dimenzión keresztül kap értelmet. A szociálpolitikának a foglalkoztatáspolitikával való összekapcsolása, vagy inkább a foglalkoztatáspolitika tükrében való meghatározása többféle értelmezést tesz lehetővé. Gondolhatunk arra, hogy a szociálpolitikát a munkaerőpiaci politikával és a gazdasági fejlődéssel kombináló azon elképzelések állnak a háttérben, amelyek a svéd jóléti állam szociáldemokrata felfogásában is tükröződnek. Ennek értelmében *a nagyobb gazdasági egyenlőség nem akadálya, hanem előfeltétele a gazdasági hatékonyságnak. Ebben a koncepcióban az államnak aktív munkaerőpiaci politikát kell folytatnia. Központi cél, hogy lehetőleg minden munkaképes ember maga teremtse meg a szociális biztonságát a munkaerőpiaci részvétellel.* A munka-vonal erősítése azonban sok mindent jelent. Jelenti pl. a munkakörülmények javítását, munkahelyi biztonságot, a jól fizető állások szaporodását (kifizetődő munkavállalás), a felzárkóztató bérpolitikát, atipikus munkahelyek (részmunkaidős állás, félállás, távmunka) nagyszámú létesítését és az ilyen típusú munkavégzésre való felkészítést (e-Work), vagy az egyének erőforrásainak képzéssel és rehabilitációval történő javítását. A szociáldemokrata elképzelés tehát úgy tartja megvalósíthatónak a rugalmas munkaerőpiacot, hogy még nagyobb egyenlőséget és még nagyobb biztonságot kíván adni a munkavállalóknak

Ezzel ellentétben azonban az is elképzelhető, hogy a rugalmas munkaerőpiac kialakítására irányuló törekvések mögött más elképzelések húzódnak meg. A neoliberális elmélet a rugalmas munkaerőpiac kiépülésének feltételét abban látja, hogy ha a munkavállalókat kiteszi a piaci erők hatásának, azaz a kereslet-kínálat szabályainak. Ez azt jelenti - nagyon leegyszerűsítve -, hogy a rugalmasság egyenlő azzal, hogy a munkaerőpiacra könnyű belépni, de ugyanakkor könnyű onnan kiszorulni is. A kérdés csak az, hogy a rendelkezésre álló munkaerő hajlandó-e ezt a helyzetet tolerálni. Hajlandó-e a munkaerő a kereslet változásaihoz igazodva ingázni a munkaerőpiac jó és rossz állásai között, vagy a munka és a munkanélküliség között? Mindemellett azt is figyelembe kell venni, hogy a jóléti államok munkaerőpiacai többségükben duális jellegűek. Van egy belső mag, a gazdaság elsődleges szektorához tartozó munkaerőpiac, ahol (relatív) munkabiztonság és bérbiztonság van, és van a másodlagos, vagy periférikus munkaerőpiac, ahol az alacsonyan képzett, vagy képzetlen munkaerő csoportosul, szociális biztonság nélkül. Ez a dualizmus nem kedvez a rugalmas munkaerőpiac kialakulásának, hiszen a belső mag munkavállalói ragaszkodnak kialkudott pozíciójukhoz. Természetesen ellenállnak azoknak az innovációknak, melyek olyan szakképzettséget követelnek, melyekkel ők maguk nem rendelkeznek, illetve az olyan munkahelyek kialakítását is ellenzik, melyek kívül esnek a megszokott kollektív alku-egységen, mind a bérgaranciák, mind a reputáció, mind a

munkahelyi beosztások szabályozását tekintve. Ezen feltételek figyelembevétele mellett a rugalmas munkaerőpiac kialakításának a gondolata alapvetően két dolgot jelenthet. Egyrészt a belső mag szétzúzását, a belső mag munkavállalóinak perifériára sodrását, másrészt a periféria modernizálását. Az EU tagállamainak munkaerő-piacai a problémák kezelése tekintetben eltéréseket mutatnak, ugyanakkor a közösségi stratégia által meghatározott szociális, vagyis foglalkoztatási dimenzió a periféria modernizálását preferálja azzal, hogy a tagállamokra bízza a kisodródókat felfogó, megtartó rendszerek működtetését, amelynek modernizációjához hozzájárul a maga ajánlásaival, és forráselosztási prioritásaival.[3] A periféria modernizálása gondolat elvezet a *„dolgozó szegények"* problémájához. A probléma lényege, hogy valahogyan hidat kell verni a periféria alacsony bérű és a munkahelyi biztonság szempontjából meglehetősen hektikus munkavállalási lehetőségei és a szociális segélyezés világa között. A hídverés ma alapvetően *négyféleképpen* lehetséges. A *társadalmi alapjövedelem*, a *társadalmi minimumjövedelem* és a *negatív jövedelemadó* rendszerek, mint megoldások a tagállamokban közel hasonló módon kezelik a fent említett gondokat, és hasonló ellenállásokkal küzdenek. Az EU új stratégiájában *negyedik eszközként* jelenik meg az *e-befogadás stratégiája*, mint a probléma kezelésének legújabb eszköze.

II. Megújított Szociális Menetrend 2008

„A szociális területre irányuló szakpolitikáknak lépést kell tartaniuk a változó viszonyokkal, rugalmasnak és fogékonynak kell lenniük a változásokkal szemben. Valamennyi irányítási szintnek fel kell nőnie ehhez a kihíváshoz. A szociális területen hozott intézkedések elsősorban a tagállamok felelősségi körébe tartoznak, és ezeket nemzeti és helyi szinten, az állampolgárokhoz a lehető legközelebb kell meghozni. Szociális területen az Európai Unió hatásköre és felelősségi köre korlátozott."

(http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0412:FIN:HU:PDF 2008:3)[4]

Ez az idézett passzus teljesen nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a globális piacgazdaság működési zavaraiból adódó társadalmi problémák nemzetállami szinten csapódnak le és az uniós elvárás értelmében az ezekre születendő válaszoknak is

[3]A modernizáció itt elsősorban a szociális segélyezés, illetve a munkanélküli ellátások rendszerének átalakítását jelenti. Elavultból - modern, többnyire az *univerzalizmus* és az *egalitarizmus* értékének a felülírását takarja az *aktív társadalmi befogadás* újkeletű európai értékének megfelelően, ami a munkaerőpiaci részvétel megjelölésére szolgál. Mindez tetten érhető a minimumjövedelem-rendszerekben, amelyek ugyan változatos formában vannak jelen az európai társadalmakban, de a szerződéselvű logika (kötelezettségek nélkül nincs jog elve), a feltételhez kötés, sok esetben workfare (munkára kötelezés), de legalább is együttműködési kötelezés és a means-teszt, alapvető részei. Ilyen rendszer volt Magyarországon a 2006-ban bevezetett egységes családi segélyezés, illetve a most regnáló, sokkal radikálisabb „Út a munkához" program.

[4]Megújított szociális menetrend: Lehetőségek, hozzáférés és szolidaritás a XXI. századi Európában

nemzetállami szinten kell maradniuk. Szociális téren a tagállami politikák összehangolása a nyílt koordináció módszerével történik.

A nyílt koordináció módszerének hatékonyságát illetően meglehetősen eltérőek a megítélések. Sok kritika éri ezt az eljárási módot, különösen a szociális védelem terén való alkalmazhatóságát illetően. (Juhász 2005, Offe 2006, Daly 2009, Vaughan-Whitehead 2005) A módszer lényege az, hogy *nem* a jogi előírások, hanem a kormányzási módszerek harmonizálására törekszik az eltérő gyakorlatokból származó tapasztalatok hasznosításának (jó gyakorlatok) és a többszintű (közösségi – nemzeti – regionális) kormányzás előnyeinek szempontjait figyelembe véve. Az OMC (Open Method of Coordination) nem kemény, jogi előírás, hanem önkéntes horizontális együttműködés, lényegében „keretirányelvek"-et tartalmaz. A nyílt koordináció módszeréből egyenesen következik, hogy a szociál- és foglalkoztatáspolitika, a szubszidiaritás elvének megfelelően, a tagállamok kizárólagos hatáskörében van. Formálisan tehát csak tagállami szinten, azaz nemzetállami keretek között lehet szabályozni, aktívan alakítani a munkaerőpiaci politikát, s ezzel szociális védelmi politikát tervezni. A tagállamok tényleges lehetőségei ugyanakkor, a gazdaságpolitikai szuverenitás hiányában, sőt a nagyon szigorú gazdasági szabályozókat figyelembe véve (Európai Monetáris Unió, Egységes Piac, a maastrichti konvergencia-kritériumok), meglehetősen korlátozottak. A szociálpolitika ebben a felállásban mindenképpen alárendelt funkciót tölt be a gazdasági primátussal szemben, de ennél is rosszabb, ha a gazdaságpolitika szolgálóleányává válik.

Lényegében arról van szó, hogy két elv ütközik egymással: a gazdasági integrációt erősítő elvek, konkrét gyakorlatok és előírások, illetve a szubszidiaritás elve, mely a gazdaságon (látszólag) kívül eső dimenziókban formális önállóságot biztosít a tagállamoknak, ezzel a felelősséget is helyi szintre tolva. Az Európai Gazdasági és Monetáris Unió korlátozó szabályai miatt egyre kevesebb eszköz áll rendelkezésre tagállami szinten a szociálpolitikai és a foglalkoztatáspolitikai célkitűzések megvalósítására. Magyarországon a két terület - gazdaság és társadalom- közös értékek, normák mentén történő újrakalibrálásának az esélye is sérül a gazdaságpolitikai prioritások árnyékában, ami jelentősen megnehezíti a jóléti rendszer funkcionális és disztributív újrakalibrálásának a lehetőségét.

III. Posztmodern szociálpolitika

Az Uniónak az Európai Szociális Modell megőrzésére (vagy megteremtésére?) tett erőfeszítései a szociális – értsd: társadalmi - beruházás állama (aktív jóléti állam) felé mozdítják el a jóléti konszenzusban kialakult jóléti állami tevékenységet. A szociális beruházás állama új szociálpolitikai szemléletet követel. Ennek az új szemléletnek a lényeges elemei a következők:

1 Pozitív segélyezés ellentétben a jóléti állam passzív segélyezési rendszerével

2 Nem a kockázatokat akarja minimalizálni, hanem annak pozitív, lendületadó oldalát, a felelősségvállalást akarja erősíteni: felelősség nélkül nincs jog elve (a pénzben ellátások bizonyos területein belül a szerződéselvű logikát kívánja közvetíteni a segélyezési logika helyett, ilyenek a minimumjövedelem - rendszerek)

3 A kockázatvállaláshoz szükséges erőforrásokat nem kizárólag állami feladatként képzeli el, nagy hangsúlyt kapnak az államon kívüli aktorok (egyén, család, civil szféra)

4 Aktív állampolgári részvétel erősítése, beruházás az emberekbe

Ez az új szemléletmódú szociálpolitika, amit nevezhetünk posztmodernnek is, más paradigmatikus alapon áll, mint a jóléti állam keretei között egzisztáló modern szociálpolitika. Elsősorban nem egyparadigmájú - casteli kifejezéssel élve egyszerre *megelőző* és *hibajavító*[5] -, illetve tartópillére nem a teljes foglalkoztatottság és a konszolidált bérmunkaviszony, aminek a lényege, hogy a szolidaritást a munkának és a munkán keresztüli védelemnek az egybeépítésével valósította meg. (Castel 1993.; 1995.)[6] Ezek az alapok kicsúsztak a lába alól a jól ismert okok miatt: jóléti függés, a segélyezési gyakorlatból fakadó szegénységi csapda, a növekvő munkanélküliség, a szegénység újbóli megjelenése, illetve az új szegénység (fiatalok, gyerekek, pályakezdők, dolgozó szegények, egyszülős háztartások) nagyarányú elterjedése. Az európai társadalmak aggasztó demográfiai adatai - öregedés, kereső-eltartott arány egyensúlytalansága,

---

[5]Castel "A nélkülözéstől a kivetettségig – a "kiilleszkedés" pokoljárása" című tanulmányában azt valószínűsíti, hogy a (poszt)modern társadalmaknak kettős szociálpolitika alkalmazására kényszerülnek, egy *megelőző* (*preventív)* és egy *hibajavító* szociálpolitikára, de az is elképzelhető, hogy választaniuk kell (?), a két szociálpolitika között. A *hibajavító szociálpolitika* lényegében *szegénypolitikát j*elent, a *preventív szociálpolitika* pedig a *modern szociálpolitikát* jelöli. A minimumjövedelem-rendszereket bevezető törvényeket a hibajavító szociálpolitika tudatosításának tekinti.

[6]A modern szociálpolitikának, a jóléti állam prosperáló szakaszában, is kétféle céltételezésével találkozunk: prevenció és korrekció, de a szociálpolitikának abból, a társadalomban betöltött szerepéből adódóan, miszerint *a társadalmi struktúra viszonyait alakítani tudja* az egész társadalmat átfogó funkcionális és disztributív elveivel és értékeivel, a hangsúly és a figyelem mindenképpen a prevencióra, sőt a kívánatostól eltérő társadalmi viszonyok megváltoztatására került.

gyors technológiai változás- képzetlen munkaerő nagy tömege, gazdasági növekedés visszaesése, etc.

Ezek a problémák felemésztették azt a *modern szociálpolitikai célkitűzést*, amely az *egész társadalmat átfogva, a szociális problémákat strukturális problémaként felfogva és kezelve, lényegében társadalompolitikaként legitimálta a jóléti állam* nagyszabású tervét, az emberarcú kapitalizmus felépítését.

A posztmodern szociálpolitikai gondolkodásnak és tevékenységnek a fenti súlyos problémákon túl, a monetáris kapitalizmus túlnövésével is szembe kell néznie, ami a jóléti rendszer pénzügyi fenntarthatóságára fókuszálva, a piaci logikának megfelelően, a hatékony/nem hatékony bináris kód mentén értelmezi a szociálpolitikai tevékenységet. Ez a szociálpolitika koncepcionális módosítását jelenti, egyfajta instrumentalizálását. (Vaughan-Whitehead 2003. (Kun 2005))

A 2008-ban megjelent megújított szociális menetrend három, egymással összefüggő cél mentén határozza meg Európa szociális dimenzióját: a *lehetőségek*, a *hozzáférés* és a *szolidaritás* mentén. A dokumentum egy egészen sajátos szolidarisztikus álláspontot közvetít:

„Közösségvállalás: Az európaiak egyaránt elkötelezettek a társadalmi szolidaritás szempontjából – a generációk, a régiók, a jólétben élők és a kevésbé jól élők, valamint a gazdag és a kevésbé gazdag tagállamok között. A szolidaritás része az európai társadalom működési módjának és annak, ahogyan Európa a világ más részeivel szemben kötelezettséget vállal. A valódi esélyegyenlőség a hozzáféréstől és a szolidaritástól egyaránt függ. ***A szolidaritás a hátrányban lévők támogatására irányuló fellépést jelenti*** *(kiemelés tőlem: Sz.G.), akik nem tudnak élni a nyitott, gyorsan változó társadalom előnyeivel. Jelenti továbbá a társadalmi befogadás és integráció, a részvétel és a párbeszéd előmozdítását és a szegénység elleni küzdelmet. Azt, hogy támogatjuk azokat, akik ki vannak téve a globalizáció és a technológiai fejlődés által okozott ideiglenes, átmeneti problémák hatásainak."*

(http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0412:FIN:HU:PDF 2008:7)[7]

Ez a fajta szolidaritás felfogás messze van a durkheimi organikus szolidaritás gondolatától, mely a társadalmiasulás lényege felfogásának szociologikus alapjait fektette le. *„A szociális kérdés újrafogalmazása szempontjából Durkheim szerepe perdöntő"* - érteti meg velünk Castel (1995:23). Durkheim az, aki a funkcionálisan differenciált társadalmak működése szempontjából a társadalmi munkamegosztás okának értelmezésénél Darwintól vett gondolatokkal érvel: *„A munka nem azért oszlik meg jobban a társadalmak tömegének a növekedésével és a sűrűsödésével, mert a külső körülmények változatosabbak lesznek, hanem mert élesedik a létért folyó küzdelem."* (Durkheim 2001:269) A munkamegosztás szükségszerűségének és haladásának bizonyításaként *Durkheim*, *Darwin* elméletének azon passzusát emelte ki, mely az erőforrások szűkösségére és az

[7] Megújított szociális menetrend: Lehetőségek, hozzáférés és szolidaritás a XXI. századi Európában

egyedek egymás közötti harcára vonatkozik: „Az egyedek között vetélkedés folyik az erőforrásokért." (Idézi Csányi 1999:30) *Darwin* hangsúlyozta e megfigyelése kapcsán, hogy a vetélkedés a hasonlók között a legnagyobb, tehát a fajon belüli, nem a fajok közötti kompetíció a kiélezett. Mindez *Durkheimné*l így jelenik meg: *„Az emberekre is ugyanez a törvény érvényes. A különböző foglalkozások együtt élhetnek egy városban anélkül, hogy kölcsönösen ártaniuk kellene egymásnak, mivel eltérő célokat követnek."… „Ám minél közelebb vannak egymáshoz a funkciók, annál több érintkezési pontjuk van, következésképpen annál inkább kénytelenek harcolni egymással."* (Durkheim 2001:270) A versengés viszont veszélyt jelent, de nem pusztán az egyes embert fenyegeti, hanem a társadalom tagjai között kötőelemként jelenlévő szolidaritást veszélyezteti, azt a szolidaritást, ami társadalommá teszi őket. A dinamikus, vagy másként erkölcsi sűrűség kényszerítő erővel idézi elő a munkamegosztást és kedvezőleg is hat rá. A munkamegosztás szolidaritást teremt. A munkamegosztáson alapuló társadalomban az organikus szolidaritás kerül túlsúlyba, éppen ezért a munkamegosztás erkölcsi jelenség Durkheimnél, a munkamegosztás elégíti ki a társadalmi szolidaritás szükségletét. A durkheimi organikus szolidaritás horizontális szerveződést feltételez az egymással kölcsönös függési kapcsolatban álló társadalmi helyzetek miatt. Ennek a szolidaritásnak intézményesen legfejlettebb őrzői voltak a második világháború utáni ún. vegyes (szolidarisztikus és biztosítási elveket vegyítő) társadalombiztosítási rendszerek. Ahogy Beveridge fogalmazott: *„a társadalombiztosítás kifejezés… két dolgot implikál egyszerre: hogy kötelező jellegű, és hogy az egyén összetartozik társaival."* (Beveridge 1942; Idézi: A. B. Atkinson 1999)

Az új szociális menetrendből fentebb idézett szolidaritás definíció, kifejezetten a *hierarchikus függelmek rendszerének a habarcsa* képzetét ébreszti az olvasóban.

Amikor a munka szűkösen áll rendelkezésre, akkor a társadalmi befogadás gondolata szükségszerűen túlnyúlik a munkatársadalom keretein, de nem kell feltétlenül leszűkülnie. Mégis azt látjuk, hogy a szociális jogok dekommodifikációjának[8] a korszaka lejárt, mivel a teljes foglalkoztatottság elvére épülő jólétiség, az intézményesített szociális jogokat lényegében a munkavállalással valamilyen módon összekapcsolódó jogként volt képes dekommodifikálni. Ennek a felépítménynek az alapja, a teljes foglalkoztatottság, a lehető legtöbbekre kiterjedő munkavállalói státusz biztosítása, ingott meg. A szociális jogok piactalanítása valójában sosem jelentette általában e jogok állampolgári jogként való tételeződését - vagy ha igen, mint Magyarországon az egészségügyi ellátáshoz való jog az államszocializmusban, gond nélkül átkonvertálhatókká lettek szerzett joggá a drágaságukra való hivatkozással - ezek munkán keresztül szerzett jogok voltak, a munkavállalók jogai. A jelen jóléti társadalmai nem „alkalmazotti társadalmak" többé, nem tudják állampolgári jogként

[8]„ A dekommodifikáció megjelenik, ha egy szolgáltatást jogként nyújtanak, ha egy személy a piacra való támaszkodás nélkül is képes biztosítani létfenntartását." Ha a szociális jogok megkapják az állampolgári jogok státuszát, akkor ezek *„…az egyén piaccal szembeni státuszának árujellegtől való megszabadítását, dekommodifikációját is megtestesítik."* (Esping-Andersen 1991:119)

biztosítani a munkahelyet és annak biztonságát. Ma már nincs egyenlőségjel a munkavállalói státusz, az állampolgári részvétel és a szociális jogok között.

A gazdasági paradigmaváltás,[9] mely a 20. század 70-es - 80-as éveitől kezdett kibontakozni és a globalizáció együttes hatásainak következtében a fejlett országok társadalmainak struktúrája jelentősen megváltozott. A mai információs-globális társadalmak szerkezetét az alábbi jellemzők alakítják:

1 Nem az elvont munka (a piaci logikának alávetett, kereslet-kínálat-ár mechanizmusban értelmet nyerő, de bérrel ellentételezett, biztonsággal, munkajoggal és fogyasztással konszolidált) struktúraképző és társadalomformáló ereje határozza meg

2 Csökken a munkaerő és az azt képviselő szervezetek (szakszervezetek, munkáspártok) befolyása, társadalmi ereje

3 Csökken a munkalehetőség a nemzetgazdaságok szerkezeti átalakulása és a technológiai fejlődés miatt

4 Nő a munkanélküliek száma, nő azok száma, akik tartósan kiilleszkednek a munkaerőpiacról, nő azok száma, akik soha nem is voltak bent a munkaerőpiacon

5 Nőnek az egyenlőtlenségek és változik a minőségük, mert a lakosság jelentős része elvileg sem kapcsolódik a munkán keresztül a társadalomhoz, egyes kutatók szerint a szélsőséges polarizáció veszélye is fennáll

Mindennek tükrében a posztmodern szociálpolitika legnagyobb kihívása az, hogy meghatározza a kiilleszkedők befogadásának a módját. Ehhez azonban tudni kell, hogy kit fenyeget a kiilleszkedés (definíciós probléma) és milyen szempontból (ideológiai probléma).

A társadalmi integráció kulcsa már nem az állam. A társadalmi integráció határozottan a gazdasági integráció irányába mutat, azaz az integráltság alapja az anyagi javak megszerzése, birtoklása és forgatása. A befogadás gazdasági befogadásként tételeződik, a kiilleszkedés pedig gazdasági kiilleszkedésként[10]. Tehát az van *veszélyeztetve a kiilleszkedés által, aki olyan természetes-objektív hátránnyal bír, ami megakadályozza az anyagi javak megszerzésében, felhalmozásában, forgatásában.* A posztmodern szociálpolitika ennek megfelelően klasszifikál (szegreál?), eszközeit a szegénypolitikai hagyományokból merítve. Az új, posztmodern szociálpolitika színtere

---

[9]Gazdasági paradigmaváltásnak nevezzük a „Fordi" típusú ipari tömegtermelés és tömegfogyasztás korszakából a posztfordizmusba való átmenetet, amely a felhalmozásnak új elemeit, eljárásait és irányzatait jelenti. (Gazsó-Laki 2004)

[10] A kiilleszkedés, illetve exklúzió kifejezést, a fenti szűk értelmezéssel pontosan ellentétesen, annak a komplex helyzetnek a megragadására vezették be az európai szociálpolitikai fogalomtárba, amely a materiális dimenzión túli egyéb hátrányok, sérelmek, kiszorítások és szűkölködések *viszony,állapotát, és folyamat* jellegét képes megragadni. A szakmai fogalomalkotás azonban nem jelenti automatikusan a politikai diskurzusba való átmenetet.

ott rajzolódik ki, *ott válik szükségessé, ahol átmeneti vagy tartós krízis lép fel az életvezetésben. Ez gyökeres változás a modern, jóléti állam keretei között működő szociálpolitika céljaihoz képest.* Az ily módon kijelölt csoportok: a munkanélküliek (időlegesen), a fogyatékkal élők, a gyerekek, az etnikai kisebbségek, a bevándorlók, menekültek, az idősek, krónikus betegek, a hajléktalanok. Az új szociálpolitikához tartozó reklám, az új szociálpolitika moráljának a reklámozása, ami szükségszerűen „igazságtalan", hiszen a jóléti állam hívei számára a „régi-modern" szociálpolitika volt az, amely a bérért végzett munkán keresztüli becsatlakoztatással pozitív szabadságjogokat és relatív biztonságot nyújtott. A posztmodern szociálpolitika Janus-arcúsága válasz, két egymással konfliktusban álló célkitűzésre, a versenyképesség és a társadalmi kohézió együttes uniós céltételezésére. A konfliktus igazán ott éles, ahol súlyos gazdasági problémák is fennállnak, mint amilyenek a posztszocialista társadalmak többségei. További súlyos, társadalmi elégedetlenség és feszültség forrása a közép-kelet európai társadalmakban az, hogy a „szocialista szociálpolitikákból" a posztmodern szociálpolitikai helyzetbe való átmenet, eleve nem lehet problémamentes a radikalizmus miatt.

IV. A magyar posztszocialista szociálpolitika

Magyar viszonylatban további problémákat vet fel az államszocializmus örökségének kérdése. A központosított állami irányítás integráns részeként működő szociálpolitikával elvből le akartak számolni a rendszerváltást követően. Bizonyos alapelvek, kollektív értékek, mint közjó, közérdek, egyenlőség, szolidaritás erősen megkoptak. A rendszer fenntarthatóságának pénzügyi problémái, a jövedelmi egyenlőtlenségek nagyarányú növekedése, a munkaerőpiac beszűkülése, a tömeges munkanélküliség megjelenése, illetve a neoliberális gazdaságpolitikai nyomás rendszerhibákat generált. Ezek közül a rendszerhibák közül kiemelkedik a rossz minimálbér-politika és a segélyezési rendszerbe épített szegénységi csapdahelyzetek. A 2001-2009 között folytatott minimálbér-politika (állandó emelés és szinten tartás) folyamatosan rontotta a képzetlen munkaerő foglalkoztatási esélyeit. A hatásvizsgálatok többször bizonyították, hogy a versenyszférában, főleg a kisvállalkozásoknál, a nagyobb minimálbér emelések hatására csökkent a foglalkoztatás, romlott az alacsony bérű foglalkoztatottak esélye a munkahelyük megtartására, akárcsak az alacsony bérű munkanélküliek esélye arra, hogy állást találjanak. (Köllő-Farkas: 2004) Az emelések ráadásul a bértábla összecsúszását is eredményezték, illetve rontották a költségvetés pozícióját. A költségvetéshez, a felette lévő bérekhez és a foglalkoztatási költségekhez képest tehát túl magas minimálbért eredményezett ez a gyakorlat.

Szegénységi csapdába többféleképpen is bele lehet lépni Magyarországon. Az egyik ok szintén a minimálbér, ami a megélhetési költségekhez képest viszont túl alacsony, hiszen Magyarországon 2004 óta igaz az, hogy a minimálbéresek a

járuléklevonás után, a létminimum szintjére süllyednek, illetve azóta - a jövedelmek reálértékének csökkenése, valamint az infláció miatt -, a létminimum szintje alá, ami tovább erősíti azt az érzést az alacsonyan kvalifikált munkaerőben, hogy a fehér gazdaságban nem éri meg dolgozni.[11]

A segélyezés, a szociálpolitika nagyon fontos, ugyanakkor rendkívül vitatott része. A segélyezés, ami történelmileg a szegénypolitika maradványa, a szegénypolitikát a szociálpolitika részévé teszi, s ebben az értelemben a segélyezésnek nem lehet célja a prevenció. Egy segélyezési rendszer vizsgálata során a legfontosabb kérdés az, hogy "mi a szociális segélyezés célja?" A jelenlegi magyar szabályozás nem egyértelmű. Bizonyos rendelkezéseiben úgy tűnik, hogy csak a nyomor enyhítése, elviselhetővé tétele a kitűzött cél, míg más esetekben prevencióra törekszik, azaz a szegénység szempontjából veszélyeztetett csoportok létfeltételeinek a javítását tűzi ki célul. Mindez azért tűnik érdekes problémának, mert a segély definíciószerűen nem alkalmas prevencióra. A segély funkcióját tekintve, nem az adott rossz helyzet megváltoztatására irányul, hanem a rossz helyzet enyhítésére. Továbbá a segélyezésnek nem célja a függőségi helyzet erősítése sem, tehát a segély mértéke nem szabad, hogy munka-ellenösztönző legyen, azaz, a segélyezésből fakadó szegénységi csapda elkerülésére kell törekedni (ez az ún. kevésbé választhatóság elve). A csapda elkerülésének több elvi lehetősége van. Az egyik lehetőség *a segélyek szintjének alacsonyan tartása*, hogy annál minden kereset egyértelműen magasabb legyen. Ehhez a kereseteket megfelelő szinten kell tartani (második ok). A másik megoldás, *a segély fokozatos megvonása növekvő kereset esetén*. Ennek a megoldásnak viszont nem kedvez a progresszív adórendszer (minél többet keres valaki, annál több adót fizet - harmadik ok). Aki ugyanis helyzetét keresete növelésével (legálisan) akarja javítani, nem biztos, hogy sokat nyer a magas adókulcsok miatt (vagy éppen semmit), azaz az adó utáni jövedelem és a visszavont segély egyenlege szegénységi csapdát idézhető elő, mindazonáltal komoly adminisztratív költségekkel is járna.

A léthez való jog

A segélyezés a léthez való jog elismerése. A léthez való jog azonban kellőképpen plurálisan van ahhoz értelmezve, hogy ne tudjuk pontosan: "milyen léthez?". Amennyiben erre azt válaszoljuk, hogy alapjogként a társadalmilag konvencionálisan elfogadott minimális szükségletek biztosítását kell garantálni azok számára, akik erre önmaguktól részben, vagy egészben nem képesek, úgy a létminimumot, mint

[11]2004-ben a létminimum egy fogyasztási egységre számított átlagos értéke havonta 53.307 Ft. A minimálbér 53.000 Ft, ez a járuléklevonások után 45.845 Ft. A tipikusnak tekinthető, két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke: 2.9X53.307Ft=154.590Ft-nak felel meg. Amennyiben a két aktív korú személy minimálbéren foglalkoztatott, akkor a család tényleges jövedelme, jóval az e családtípusra számított létminimumérték alá süllyed. A legfrissebb adatokat tekintve jóval nagyobb a különbség: a 76.500 Ft bruttó minimálbér a levonások után 62.079 Ft, míg a 2009-es egy főre számított létminimum 75. 024 Ft, s mindezen a családtagok súlyozása sem segít.

társadalmi kategóriát kell a ”léthez való jog”-hoz hozzárendelnünk. Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy a jövedelemhelyettesítő juttatásoknak egyenlőknek kellene lenniük a mindenkori létminimum összegével, illetve a jövedelempótló juttatások esetében, el kellene érnie a háztartások összjövedelmének az adott háztartástípusra számított létminimumot. Magyarországon azonban a jelenlegi segélyezési gyakorlat a segélyezési küszöböket a nyugdíjminimumhoz és annak különböző hányadaihoz kapcsolja. A nyugdíjminimumnak semmi köze a létminimumhoz, legfeljebb annyi, hogy a létminimum számításokat figyelembe véve állapítják meg, de nem társadalmi kategória, hanem politikai kategória, azaz a politikai egyezkedés tárgya. A mindenkori nyugdíjminimum annyi lesz, amennyinek a garantált elérése a költségvetésből még mindenki számára biztosítható. *A nyugdíjminimum 2010.01.01-től 28.500,- Ft,* a *létminimum pedig egy fős háztartásra számítva, 2009-ben 75.024 Ft*

A ”léthez való jog”-hoz kapcsolódó második probléma az, hogy e jognak, a segélyezésen keresztüli elismerése, egyben *feltételhez kötést* is jelent. A segélyezéssel mindig is kézen fogva járt a szegények klasszifikálása, azaz az érdemesek különválasztása az érdemtelenektől. Ez azt jelenti, hogy a jogosultságot, - amellett, hogy a jövedelemhez kapcsolják -, egyéb kategoriális feltételekhez is köthetik. Ez súlyosan megalázó feltételeket is jelenthet, illetve a társadalmi szolidaritás szempontjából káros üzeneteket közvetíthet.

Ugyanakkor minden jövedelemhatárhoz kötött segélyezéssel pont az a probléma, hogy jövedelemhatárhoz van kötve, azaz szükségszerűen munka-ellenösztönző. Magyarországon a nagy vitát kiváltó rendszeres szociális segély esete “példaértékű” ebből a szempontból.

A rendszeres szociális segély, 2006 júliusától egységes családi segélyezés keretében történt kifizetésre. Egy családban csak egy személynek járt, aki aktív korú, munkaképes és jövedelemmel nem rendelkező, amennyiben a család egy fogyasztási egységre jutó jövedelme nem érte el a nyugdíjminimum 90%-át, tehát *az RSZS összege a családi jövedelemhatár összegének és a jogosult családja tényleges havi összjövedelmének a különbözete volt*. Az ellátás összege az eltartott családtagok számától függött, nem volt fix összegű, hanem a jogosultsági jövedelemhatárig egészítette ki a család jövedelmét, azaz *negatív jövedelemadóként* működött. A rendszer bevezetése után rögön kiderült, hogy a sokgyerekesek esetében az összeg meghaladja a minimálbér összegét, azaz kétszeresen is munka-ellenösztönző. Egyrészt azért mert olyan alacsony az összeghatár (az akkori nyugdíjminimum, 25.800 Ft, 90%-a), hogy az legális munkavállalással minimálbér esetén is, nagy valószínűséggel “megugorható” (lásd rossz minimálbér politika), másrészt azért, mert bizonyos esetekben munkavégzés nélkül lehetett általa minimum munkajövedelmet, vagy annál magasabb jövedelmet szerezni.[12]

[12]Az első ok elég régóta ismert: speenhamlandi-rendszernek hívják, az első negatív jövedelemadó-rendszer, amit először, mint ahogy Polányi Károlytól megtudhatjuk, Berkshire bírái fogadták el a Speenhamland Pelikán fogadójában, 1795-ben. A Speenhamland-rendszer egész Angliában elterjedt. Ez a

E segélytípus talán egyetlen pozitívuma az volt, hogy kísérletet tett a garantált minimális jövedelem, azaz a szociális minimum meghatározására. Azért csak kísérletet tett, mert amint kiderült, hogy néhány esetben magasra "jön ki" az összeg, azonnal maximálták a nettó minimálbéren. (Lásd bővebben Ferge 2008) A rendszer a rossz elemeket megtartva tovább fut ma is, más néven: "Út a munkához", (veszélyes) "társadalmi értékképző és magatartásformáló" (2008)[13] célzattal egyéb adminisztratív offenzívákat is beépítve magába. Alapelve abból a téves elképzelésből indul ki, hogy az alacsony munkavállalási "hajlandóság", illetve a munkavállalási kényszerintézkedések[14] sikertelenségének az oka, az ösztönzés hiányában van, azaz uniós terminológiával élve, az aktiválás hiányában. Az "Út a munkához" programnak többféle célja van. Az egyik deklarált cél, hogy a segélyezés körüli társadalmi feszültségeket mérsékelje és a társadalmi igazságérzetet helyreállítsa.(?!) Cél továbbá a munkátlan, de munkára képes emberek foglalkoztatásának a növelése. A program pontosan beazonosítható csoportokra osztja, klasszifikálja a munkátlanokat, újratöltve a szegénypolitika szemantikai fegyvertárat:

1 Épkézláb - nyilvántartott álláskereső rendszeres szociális segélyen (nem akar dolgozni)
2 Ínséges - nyilvántartott álláskereső (akar dolgozni, de nincs munkája)
3 Pironkodó - Rendszeres szociális segélyezett betegség, munkaképtelenség miatt (nem tud dolgozni)

A program az épkézlábokat közcélú munkavégzésre (hétköznapi nyelven közmunka) kötelezi, a munkavégzést minimálbérrel honorálja (!), általános célként

---

rendszer, ahogy Polányi fogalmaz, „nem kisebb szociális és gazdasági újítást vezetett be, mint az „élethez való jogot". A lényege az volt, hogy mindaddig adták a segélyt, míg a fő kenyérkereső bére kevesebb volt a megállapított minimális családi jövedelemnél. Amint átlépte ezt a határt, megvonták a segélyt és a munkás adófizetővé vált. A rendszert azért szüntették meg, mert munka-ellenösztönző volt! Mindezt tetézve, a rendszeres szociális segélyezettek számának 2000 utáni megugrása miatt, amikor is eltörölték a munkanélküliek jövedelempótló támogatását.,. 2001-2004 között megvizsgálták azt, hogy az RSZS és a közmunkában való részvétel a munkába állás valószínűségét hogyan befolyásolja. Az eredményt publikálták: azt találták, hogy a férfiak esetében 35%-kal csökkenti a munkába állás valószínűségét, a nőknél ez 30%. Ezen kívül az átlagosnál 2 évvel tovább marad munkanélküli az, aki kapja ezt a segélyt és közmunkában vesz részt, mint egy átlagos, nem segélyezett munkanélküli. (Firle-Szabó 2007)

[13] A szociális támogatási rendszer munkára ösztönző átalakítás. Társadalmi vita koncepció. Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2008. július.

[14] 2000-ben, a szociális törvény módosítása kapcsán, a munkanélküliek jövedelempótló támogatása, mint ellátási forma megszűnt. A támogatás megszüntetése részét képezte a munkanélküliek ellátását átalakító jogszabálycsomagnak. Az átalakítás mögött meghúzódó elképzelés az volt, hogy a munkanélkülieket munkára kell ösztönözni, s nem pedig az ellátásra szocializálni. Ezért került sor a munkanélküli járadék időtartamának 360 napról 270 napra való csökkentésére, illetve ezzel párhuzamosan, az 1996-ban új szociális ellátásként bevezetett segély, a rendszeres szociális segély igénybevételének szigorítására. Ez a szigorítás azt jelentette a rendszeres szociális segély esetében, hogy csak akkor vált folyósíthatóvá, *az aktív korú nem foglalkoztatott személy részére, ha foglalkoztatása nem biztosítható.* A foglalkoztatás megvalósulása érdekében az adott önkormányzat kötelezettséget vállal a foglalkoztatás megszervezésére, ami lehet közmunka, vagy közhasznú munka, vagy egyéb közfeladat ellátására irányuló munka, a rendszeres szociális segélyt kérelmező pedig köteles az önkormányzattal, vagy a munkaügyi központtal együttműködni és a felajánlott munkát elfogadni. (Szirbik 2008)

megfogalmazva azt, hogy a közcélú munkavégzésbe beleolvadjon a közhasznú munkavégzés.[15] Az ínségeseknek rendelkezésre állási támogatást (RAT) kínál. A pironkodóknak rendszeres szociális segélyt juttat.

Rászorultsági elv versus szociális jogok

Az épkézlábok esetében azt kell észrevenni, hogy a rászorultság alapján tételeződik az a szociális jog (munka és jövedelem) aminek állampolgári státusz alapján kellene. Milyen munka és mennyiért? A szociális jog leválasztása az állampolgári státuszról öncélúnak tűnik, ha azt vizsgáljuk meg, hogy mennyibe kerül mindez az adófizetőknek és mennyibe kerül a programban, különösen annak közmunka részében résztvevőknek?

Az adófizetők oldaláról:

Aktív korúak ellátása:

a.) a munkavégzésbe bevonhatók: közfoglalkoztatásban vesznek részt és különböző típusú munkaerő-piaci, valamint szociális szolgáltatások járnak részükre; pénzbeli ellátásként pedig rendelkezésre állási támogatás (továbbiakban: RÁT) illeti meg őket, ha közfoglalkoztatásban nekik nem felróható okból, nem tudnak részt venni,

b.) képzésbe bevonhatók: a szociális ellátás folyósításának feltétele, hogy aki 35. életévét nem töltötte be, és általános iskolai végzettséggel nem rendelkezik olyan képzésben köteles részt venni, amely az általános iskolai végzettség megszerzésére, vagy a szakképzés megkezdéséhez szükséges kompetenciák megszerzésére irányul. A képzés időtartamára, ha keresetpótló juttatást nem állapítanak meg részükre, a RÁT illeti meg őket.

c.) a munkavégzésre nem kötelesek: továbbra is rendszeres szociális segélyt kapnak (továbbiakban: RSZS), számukra a közfoglalkoztatásban való részvétel nem előírás, ugyanakkor a segélyre jogosult személy is vállalhatja az önkormányzattal kötött megállapodásban, hogy részt vesz a közfoglalkoztatásban, (ebben az esetben a RÁT szabályokat kell rájuk alkalmazni).

Az aktív korúak ellátására jogosultak körébe tartozó személyek közül a közfoglalkoztatásban, vagy képzésben részt vevőket az állami foglalkoztatási szerv álláskeresőként veszi nyilvántartásba, és velük álláskeresési megállapodást köt.

[15]A közcélú munka eredetileg a rendszeres szociális segélyezetteknek volt fenntartva, közhasznú munka pedig a regisztrált munkanélkülieknek.

Ennek keretében ez a személyi kör képzésben, és közfoglalkoztatásban vesz részt. A közfoglalkoztatás feltételeit a települési önkormányzatok biztosítják (az önkormányzatok állami kötelezése a központi állam szolgáltatási kötelezettségét csökkenti! - megjegyzés tőlem: Sz.G.) A munkavégzés időtartamára természetesen munkabér jár, pénzbeli ellátást, azaz a rendelkezésre állási támogatást pedig csak arra az időtartamra kell folyósítani, amikor a jogosult számára az önkormányzat éppen nem tud munkát biztosítani." (Tájékoztató az önkormányzati feladatok ellátásához az "Út a munkához" program megvalósítása érdekében. 2009.) Mindehhez tegyük még hozzá a feladat ellátásához szükséges adminisztratív költségeket, ami a programban 3000 új szociális bürokrata álláshely létrehozását prognosztizálta. (Ez az érdemtelen szegénység pozitív társadalmi funkciójának Gans által leírt egyik esete (1992)), továbbá aki segélyezettet alkalmaz, az három évig járulékmentességet élvez, illetve azt se felejtsük el, hogy a közmunkáért járó *minimálbér után nem kell adót fizetni*, tehát az érintett személy nem válik közteherviselővé.

A programban célcsoportként résztvevők oldaláról

Csak akkor *nyernek*, ha részvételük a programban javítja társadalmi életesélyeiket, ha a munkaszervezetben alul elfoglalt helyüknek ténylegesen jobb alternatívája a rászorultság jogán (szegényjogon) nyert státusz, ha az így kijelölt munka fejleszti emberi tőkéjüket, s megerősíti szociális terüket, ha a közmunka képes megtörni a deprivációs ciklust és tartós megkapaszkodást eredményez a legális munkaerőpiacon. Ha mindez nem valósul meg, akkor csak *veszteség* marad, a teljes jogú állampolgári tagság helyett egy fragmentált társadalmi tagság megbélyegzéssel, rossz életminőséggel, bizonytalan megélhetési forrásokkal egy, a többségi kultúra cselekvési, és viselkedési gyakorlataitól merőben eltérő (deviáns), a szegénységgel adaptív habitussal.

Amennyiben az érintettek részéről csak veszteségek könyvelhetőek el, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy össztársadalmi szinten ez a program egy ún. Zéróösszegű játszma: a (még) nem kiilleszkedők a felsőbbrendűség érzését nyerik, és félelmet. Minél nagyobb a félelmük, annál kirekesztőbbek lesznek. A szegénységtől való félelem pedig semmiképpen nem tekinthető tényleges szociális érzékenységnek.

A szociális érdek érvényesítése mindig is konfliktusos viszonyban állt a profitérdekkel, melynek oka elsősorban az, hogy a kiterjedt modern szociálpolitika kapitalista viszonyok között jött létre és kapitalista viszonyok között egzisztál(t). Ezért nem a redisztribúció mértéke (sok versus kevés) körül kialakuló, kampánypolitikai szinten megjelenő vitákon van a hangsúly, hanem a redisztribúció célján. E célt tekintve tudjuk egy adott társadalom szociálpolitikai elkötelezettségét megvizsgálni. Gosta Esping Andersen is felhívja a figyelmet arra, hogy. *„A kiadások a jóléti államelméleti lényege szempontjából pusztán másodlagosak, tüneti jelentőségűek."* (Esping-Andersen 1991:117) A magyar posztszocialista szociálpolitika a fentebb vázolt programmal biztosan felismerhetővé tette a célját, a nyílt szegénygondozást, ami az új piaci

társadalmat legitimálja. E cél megvizsgálása szigorúan tudományos értelemben véve, nem releváns, hiszen nem dönthető el róla racionálisan, hogy igaz, vagy hamis, mivel értékítéletet hordoz. Ellenben a hozzá rendelt eszköz, az „Út a munkához" program, tényítéletként az igaz/hamis relációban ellenőrizhetővé válik. Ennek a közmunkának a jelentése: munka(kényszer) a szegénység (rászorultság) jogán a bérrendszerbe foglalt munkabérért (minimálbér).

*„…megpróbálták a szociális biztonság egy elemét (*a léthez való jogot - megjegyzés tőlem: Sz.G.) *betolni a bérrendszer kellős közepébe szegénytörvény felhasználásával, kudarcra volt ítélve, nem csak katasztrofális gyakorlati következményei miatt, hanem azért is, mert teljesen ellentétes volt a kor uralkodó szellemével."* - írja Marhall a speenhamlandi-rendszer elemzéséről. (Marshall 1991:56)

Hasonlít a történet a kör négyszögesítésének a problémájához az euklideszi geometria paradigmáján belül. Ezt az ókori problémát csak 1882-ben sikerül Ferdinad von Lindemann-nak bebizonyítania, hogy euklideszi szerkesztéssel nem megoldható. Nemeuklideszi paradigmában gondolkodva viszont igen.

Irodalom

ATKINSON, A.B. 1999: Magán- és társadalombiztosítás, valamint a hozzájárulási elv. In.: *A jóléti állam politikai gazdaságtana.* Szerk.: CSABA I. – TÓTH I. Gy. OSIRIS KIADÓ - LÁTHATATLAN KOLLÉGIUM, Budapest

CASTEL, R. 1995: A tulajdon társadalmasítása I.. *Esély 1995*(6) 16–42

CASTEL, R. 1995: A szociális kérdés alakváltozásai. Előszó. *Esély 1995*(6) 3-15

CASTEL, R. 1993: A nélkülözéstől a kivetettségig - a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély 1993(3)* 3 -23

CSÁNYI V. 1999: *Az emberi természet.* VINCE KIADÓ, Budapest

DALY, M. 2009: Merre tart az EU szociálpolitikája? Számvetés és értékelés a lisszaboni társadalmi befogadási folyamat alakulásáról. *Esély 2009(1)* 51-70

DURKHEIM, É. 2001: *A társadalmi munkamegosztásról.* OSIRIS KIADÓ, Budapest

ESPING-ANDERSEN, G. 1991: Mi a jóléti állam? In.: *A jóléti állam.* Szerk.: LÉVAI K. – FERGE ZS. T-TWINS KIADÓ, Budapest, 116-132

FERGE Zs. 2008: Rögös út a munkához. *Népszabadság* 2008. 04 13.

FIRLE R. - SZABÓ P. A. 2007: A rendszeres szociális segély célzottsága és munkakínálati hatása. *Közpénzügyi füzetek* (18)

GANS, H. 1992: Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? - avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában. *Esély 1992(3)* 3-17

GAZSÓ F. - LAKI J. 2004: Fiatalok az újkapitalizmusban. NAPVILÁG KIADÓ, Budapest

GIDDENS, A. 1999: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. AGÓRA MARKETING, Budapest (Ford.: Battyán Katalin)

JUHÁSZ G. 2006: A társadalmi kohézió előmozdítására irányuló közösségi politikák. In: *A társadalmi kohézió erősítése.* Szerk.: TAUSZ K. ÚJ MANDÁTUM KIADÓ, Budapest

KÖLLŐ J. 2008: Foglalkoztatáspolitikai eszközök az oktatási reformok sikerének előmozdítására. In.: *Zöld könyv a magyar közoktatás megújítására.* Szerk.: FAZEKAS K. – KÖLLŐ J. – VARGA J. ECOSTAT Budapest 259-274

KUN, A. 2005: VAUGHAN-WHITEHEAD, D. C. 2005: EU-bővítés kontra szociális Európa? Az Európai Szociális Modell bizonytalan jövője. *Európai tükör 2005(4) 102-110*

MARSALL, T. H. 1991: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéi. In.: *A jóléti állam.* Szerk.: LÉVAI K. – FERGE Zs. T-TWINS KIADÓ, Budapest, 50-58

OFFE, C. 2006: Szociális védelem szupranacionális összefüggésben. Az európai integráció és az „Európai Szociális Modell" jövője. *Esély 2006(3*) 30-60

SZIRBIK G. 2008: *Bevezetés a mai magyar szociálpolitikába*. JATEPRESS, Szeged

Jász Krisztina

Kirekesztődés a tanyán

A kirekesztődés sokarcú társadalmi jelenség, és bár bizonyos elemei hazánk valamennyi régiójában jelen vannak, mégis különbségek vannak a tekintetben, hogy mely aspektusai jelentkeznek az átlagot meghaladó arányban egy adott területi egységben. Elsősorban Szalai Júlia (Szalai 2002) és Spéder Zsolt (Spéder 2002) munkáiból tudjuk, hogy a rendszerváltozás óta az egyenlőtlenségek kialakulásában különösen felértékelődött a települési adottságok szerepe. Az úgynevezett két kollektív faktor – az etnicitás és a területi hátrány a területfejlesztés és területi politika terén tett erőfeszítések ellenére is – meghatározó módon hat a kirekesztődés alakulására. A magyar szociológiai kutatások a kollektív tényezők és a kirekesztődés közötti kapcsolat vonatkozásában – tekintettel a problémák komplexitására és egyre kiterjedtebb voltára - elsősorban az aprófalvas külső és belső perifériák esetében szolgálnak elemzésekkel. A tudományos érdeklődés kevésbé irányul a tanyákon zajló folyamatokra. Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Kecskeméti Osztályának munkatársaként ezért mindenképpen indokoltnak érzem, hogy a kirekesztődés egy olyan válfajáról írjak, amely tipikus dél-alföldi jelenség, hiszen országos összehasonlításban tanyák ebben a régióban fordulnak elő a legnagyobb arányban. A témaválasztásomat az is alátámasztja, hogy a tanyai lakosság körében a deviáns viselkedésformák és főként a bűnözés egyre markánsabb előretörésének lehetünk tanúi, amely aktuálissá teszi, hogy a tudományos életben is egyre több szó essék erről a településtípusról.

Mielőtt rátérnék a tanyákon élő, kirekesztődésben érintett lakosság problémáinak taglalására, szükségszerűnek érzem, hogy bővebben kitérjek a tanyafejlődés hazai történetének rövid áttekintésére is.

A magyarországi tanyakutatás kiemelkedő egyénisége, Erdei Ferenc: Magyar tanyák című munkájából kaphatunk leginkább átfogó képet a tanyák kialakulásának főbb mozzanatairól.

A tanyafejlődés hazai története

Annak ellenére, hogy a tanya a XVIII. század közepétől a magyarországi településrendszer szerves része, a tanyákon élők mindennapjai csupán a múlt század első éveiben kerültek a hazai közbeszéd érdeklődésének homlokterébe, főként az agrárszakemberek és a tanyai iskolákban tanító pedagógusoknak köszönhetően.

Ekkoriban merült fel kérdésként, hogy mi is legyen a tanyák jövője. Többféle forgatókönyv létezett, ezek között kisebbségben voltak a tanyai életforma létjogosultságát támogatók, az ismertebb, a külterületi életformát kevésbé támogatók közül Kaán például (Kaán 1933) falusítást javasolt, míg Czettler Jenő (Czettler 1913) a tanyai központok kiépítését szorgalmazta.

A tanya vizsgálatát, e településforma sajátosságainak feltárását nehezítette, hogy nem állt rendelkezésre egységes fogalmi rendszer a definiálására, jelenleg is tucatnyi meghatározás él a köztudatban. Erdei monográfiája szerint (1976:15) a tanya három legjellemzőbb ismérve a következő:

1. „magános telep, olyan épület, vagy épületcsoport, amely kívül esik a városok vagy falvak zárt tömbjén
2. mezőgazdasági, vagy általánosabban őstermelői célt szolgál, tehát vagy állattartásnak, vagy földművelésnek, vagy erdőgazdaságnak, vagy halászatnak a színhelye
3. az illető termelésben foglalkozónak a tartózkodási helye, vagy rövidebb, vagy hosszabb időre, de semmi esetre sem egyszerűen a letelepülési helye.

Erdei Ferenc a tanyarendszer kialakulását három nagy korszakra osztotta, amelyek a következők:

Az első időszak véleménye szerint a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig tart, amelynek két fő meghatározó momentuma: a szántóföldi tanyarendszer kialakulása, valamint e települési forma gazdasági-társadalmi értelemben vett kiépülése. Ez alatt a néhány évtized alatt az állattartó szállásokból gabonatermelés-profilú tanyák jöttek létre

A második korszak az 1850-es évektől a századfordulóig tart, amikor is a termelés további terjedésének lehetünk tanúi. Az időszak legfőbb jellemzője, hogy bekövetkezett a jobbágyság felszabadulása, ezzel párhuzamosan pedig vesztett erejéből a hagyományos paraszti társadalom. A külterület, a határ használata terén megteremtődött a lehetősége annak, hogy ki-ki a saját elképzelései alapján hasznosítsa a földet. Mindezek a változások a tanyák számának jelentős növekedéséhez vezettek.

A tanyarendszer harmadik korszaka a XX. század elejétől datálódik. A legjelentősebb változás a korábbi időszakhoz képest, hogy lecsökken az egy főre jutó birtoknagyság és a termelés még inkább belterjessé válik. Megjelenik a piaci értékesítés céljából való gazdálkodás, a korábbi hagyományos társadalmi formák pedig teljes mértékben átalakulnak a polgárosodás előretörése révén. A család ebben az időszakban megszűnik gazdasági egységként funkcionálni, aminek következményeként gyengül a tanyai családi kohézió is.

Összefoglalóan elmondható, hogy a tanya a feudalizmus kései időszakában jött létre és a kapitalista rendszer elterjedésével párhuzamosan teljesedett ki. Szociológiai

nézőpontból a tanyarendszer kialakulásának hozadéka leginkább az, hogy létrejött a magyar társadalomszerveződés egy új, egyedi formája. Az Erdei által tárgyalt korszakok után következett azonban az a fordulat a tanyák történetében, amely a legkritikusabb fejleményekkel járt e településformára nézve. Ez nem volt más, mint a szocializmus. A tanyákat ugyan egy vezetés sem nézte jó szemmel a történelem folyamán az 1700-as évek vége óta, de egy rezsim sem ártott annyit e településtípusnak, mint a szocializmus idején regnáló. A korszak településhálózat-fejlesztési szempontból egyik meghatározó „vívmánya" a tanyák hazai rendszerből való kiűzetése volt. A hatalom ezt három eszközzel kívánta elérni:

1. az erőltetett téeszesítéssel,
2. a külterületi építkezés 1986-ig való betiltásával,
3. valamint a községesítéssel.

Ez utóbbi esetben a tipikus megoldás leginkább az volt, hogy nem építették ki a normál életvitelhez szükséges alapellátásokat a tanyavilágban, így „motiválva"a külterületi lakosokat a belterületre való költözésre.

A tudatos tanyarombolás „beszédes" indikátora, hogy az 1950-es évektől a 2001. évi Népszámlálásig terjedő időszakban negyedére csökkent a külterületi lakosság száma, jelenleg körülbelül 200 ezren élnek tanyán.

A régi tanyarendszer gyakorlatilag mára eltűnt, ami maradt, az pedig egy, a korábbihoz képest jóval heterogénebb településforma. A kétféle tipikus tanya közül a szántóföldi tanyák szűntek meg leginkább, míg a hálózatot alkotó kertes tanyák sikeresebben adaptálódtak az új makrofeltételekhez. E tendencia következtében a továbbiakban a tanyákon élőkre vonatkozó megállapításainkat a Homokhátság külterületi lakosságára vonatkozóan fogalmazzuk meg, többek között azért, mert releváns kutatási adatok is velük kapcsolatban állnak rendelkezésre.

Ma a tanyai lakosságról a laikusoknak - valószínűleg az esetek többségében - az idős, magányos emberek jutnak eszükbe. A külterületi lakosság valóban elöregedett, amely mögött az áll, hogy a téeszesítés, az alapellátások fejlesztésének elmaradása, valamint a kényszerközségesítés miatt a rendszerváltozást megelőző időszakban a fiatalabb generációk nagyobb arányban adták fel a tanyai életformát. Ennek következtében túlnyomórészt a megszokott életmódjukhoz jobban ragaszkodó, kevésbé mobil idősek maradtak a külterületeken.

Az utóbbi két évtizedben azonban a tanyai lakosság átalakulásának lehettünk tanúi. Az erőteljes vándorlási folyamatok hatására a korábbi tendenciákhoz képest heterogénebbé vált a külterületi társadalom, és ma már a tősgyökeres tanyai lakosok mellett megjelentek más társadalmi csoportokhoz tartozó betelepülők is.

Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által 2005-ben elvégzett átfogó tanyavizsgálat szerint a tanyai társadalom jelenleg az alábbi főbb csoportokra tagolódik:

1. *A tősgyökeres tanyaiak*- az ebbe a kategóriába tartozó külterületi lakosok beleszülettek a tanyai létbe, és jellemzőjük, hogy ez az életforma számukra egyet jelent a gazdálkodással is.
2. *Betelepülők*- egyrészt olyan emberek tartoznak ebbe az alcsoportba, akik kedvelik a természet közelségét, és szinte hobbiból választják a külterületi életet. Létezik azonban egy másik csoport ezen a halmazon belül, akik nem kedvtelésből, hanem belterületi megélhetési problémáik következményeként vásárolnak külterületi ingatlant.
3. *Külföldiek*- ők egyrészt jó befektetésnek tartják a külterületi ingatlanvásárlást Magyarországon, másrészt kedvelik azt a szabadságot, ami a tanyai életforma velejárója.

A felsorolt alcsoportok közül szociális szempontból a leginkább veszélyeztetettek az idős tanyai őslakosok, és a városi problémák elől a külterületen boldogulást kereső, többnyire nagycsaládosok.

A külterületen élők hátrányai számos dimenzióban tettenérhetők. A 2005-ben zajlott vizsgálat eredményeit felhasználva átfogó látleletet adhatunk a leginkább veszélyeztetett külterületi lakosokról.

Az *iskolázottság* tekintetében a legszembetűnőbb jelenség, hogy a tanyák nem tudják megtartani a legalább érettségivel, vagy azt meghaladó iskolai végzettséggel rendelkező lakosokat. A tanyai lakosságon belül a vizsgálat évében, mindössze 1,65%-uk rendelkezett felsőfokú diplomával,[1] és az érettségizettek aránya is csupán 8,36%[2] volt 2005-ben. A külterületi lakosság 75%- csak általános iskolai végzettségű, ami két és félszerese az országos átlagnak. Ami a legaggasztóbb, hogy az analfabétizmus előfordulása sem ritka a tanyák lakói körében.

A kirekesztődés kialakulásáért felelős másik meghatározó fontosságú tényező: a *foglalkoztatottság*. Az alacsony foglalkoztatottság jelenleg Magyarország legsúlyosabb társadalmi problémája, amely a külterületen élők között is gyakori jelenség. A Homokhátságon élőknek ugyanis csak az 1/3-a foglalkoztatott, amely a gazdaságilag aktív korú népesség mindössze 51%-a. Területi szempontból vizsgálva a jelenséget megállapítható, hogy a határ menti térségekben a legalacsonyabb a foglalkoztatottság, míg Pest megyében és a Bács-Kiskun megyében, a Kiskőrösi kistérségben a legkedvezőbb. A foglalkoztatottság szektorok közötti megoszlása alapvetően eltér a hazai tendenciáktól, hiszen a külterületen élők csaknem azonos arányban fordulnak elő az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban. Szembeötlően magas a

[1] Az országos átlag: 10%

[2] Az országos átlag: 23%.

mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, amely – természetesen - a tanyai életforma ismeretében korántsem meglepő fejlemény. A kedvezőtlen közlekedésföldrajzi adottságok miatt a tanyai lakosok számára nagyon nehéz a munkahelyre való eljutás. Maguk a munkavállalók sem preferálják a külterületen élők foglalkoztatását a gyakori késések és a közlekedési költségek miatt.

A társadalmi kirekesztődés szempontjából szintén nagyon kedvezőtlen a tartós munkanélküliek tanyai lakosság körében való felülreprezentáltsága, akik a területi adottságok miatt (is) nehezen érhetők el az ellátórendszer számára. Gyakran maguk az érintettek azzal sincsenek tisztában, hogy milyen intézményekhez fordulhatnának az elhelyezkedési esélyeik javítása érdekében. E utóbbi csoporthoz tartozók körében - nem meglepő módon - kiugróan magas a fekete- és idénymunkákból élő, be nem jelentett foglalkoztatottak aránya. A kutatás idején 10.000 olyan család élt a tanyavilágban, ahol egyik szülő sem rendelkezett rendszeres, munkavégzésből származó jövedelemmel, amelynek további következménye, hogy már a külterületeken is generációk nőnek fel anélkül, hogy mintát látnának a folyamatos munkavégzésre.

A fentiekben jelzett kedvezőtlen adottságok legszembetűnőbb lenyomatai, a tanyai lakosok élet- és lakáskörülményei. A hivatkozott vizsgálat adatai szerint az 1980 óta épült, mintegy 6000 lakás több mint 50%-a komfortnélküli. Ez azt jelenti, hogy az érintett ingatlanokban nincs vízöblítéses WC, hiányzik a csatorna és a villamos áram. A Homokhátságon így minden második háztartásban problémaként jelentkezik, hogy nem adottak azok a civilizált lakókörülmények, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalmi integrációhoz. Nincsenek meg sem a higiénikus életvitelhez, sem pedig a külvilággal való rendszeres kapcsolattartáshoz szükséges feltételek. Gyakori, hogy egy-egy család csupán egy-két helyiségből álló ingatlanban él, így sem a felnőttek, sem a gyermekek nem rendelkeznek a normál életvitelhez szükséges intimszférával, amely számos családon belüli konfliktus forrása.

Sajnálatos módon a lakó- és életkörülmények kedvezőtlen voltából fakadó hátrányok a tanyai lakosság egészségi állapotát is kedvezőtlenül befolyásolják, amelyhez hozzáadódnak a megszokott életformából eredő egészségkárosító szokások. Súlyos kockázati tényezőt jelentenek továbbá az intenzív agrártevékenységhez kapcsolódó táplálkozási szokások, így a zsíros, nehéz ételek fogyasztása, a rostszegény étkezés, a túlzott cukor és só fogyasztás. Számos ingatlan esetében a víz minősége sem megfelelő.

A külterületi lakosság körében magas a rendszeresen dohányzók és alkoholfogyasztók aránya. Az ott élők köréből hiányoznak azok a kézségek is, amelyek a mindennapi élet során keletkezett feszültség feloldását szolgálnák. A feloldatlan konfliktusok pedig gyakran mentális betegségekhez, végső esetben pedig öngyilkossághoz vezetnek.

A külterületen élő, szociálisan hátrányos helyzetű lakosok közül sokan már nem önszántukból, hanem a mobilitáshoz szükséges feltételek következtében maradnak a

tanyákon. Az ingatlanaik alacsony értéke miatt nehéz számukra a lakhelyváltoztatás. A tanyai életből való kilépés másik akadálya, hogy a kapcsolati tőke hiánya miatt nincs kellő mennyiségű információja az érintettek jelentős hányadának ahhoz, hogy a belterületen új életet kezdjen.

Ha generációs bontásban vizsgáljuk a mélyszegénységben érintetteket, akkor az idős- és a gyermekszegénység az a jelenség, amelyről külön is szólni kell.

Az *idős emberek*et nagyon súlyos problémák sújtják a tanyán, hiszen nagyon sokukat elhagyták a gyermekeik, és ott, ahol elérhető az ellátás, csak a tanyagondnokokra vagy jó esetben a szomszédjaikra számíthatnak. Ezek az idős emberek gyakran rossz állapotú, esetenként életveszélyes, komfort nélküli ingatlanokban laknak. Gyakori jelenség azonban, hogy a rendkívül kedvezőtlen körülményeik ellenére sem hajlandók igénybe venni az ellátórendszer nyújtotta szolgáltatásokat - visszautasítják a bentlakásos otthonba való beköltözést.

A másik ilyen jellegzetes, a kirekesztődés körébe tartozó jelenség: a *gyermekszegénység*. A szülők munkanélkülisége és az ebből fakadó kiszámíthatatlan jövedelmi viszonyok, illetve deviáns viselkedésformák eredményeként egyre nagyobb probléma a tanyákon a gyermekek kirekesztettsége. Az anyagi depriváción túl sújtja őket a kortársaiktól való lemaradás, hiszen a mélyszegény tanyai háztartásokból gyakran az elektromos áram is hiányzik, amely alapvető feltétele a másnapi tanórákra való felkészülésnek. A gyermekeknek nincsenek könyveik, számítógépük, így a tudás- és információs társadalom is elérhetetlen távolságokba kerül tőlük, amely megelőlegezi számukra a későbbi, szüleikhez hasonló, munkaerőpiacról való kirekesztődést is. A túlzottan belterjesen zajló mindennapok számtalan esetben komoly beilleszkedési- és kommunikációs problémákat idéznek elő a gyermekeknél. Az sem ritka, hogy a szülők életviteléből fakadóan, már gyermekként nagyon aktívan be kell kapcsolódniuk a mezőgazdasági munkákba, amely kizárja, hogy aktív részeseivé váljanak a helyi kortárs közösségi programoknak. A szülők helytelen táplálkozási szokásai áttevődnek a gyermekekre is, amely a későbbiek folyamán egészségi problémákhoz vezet. A tanyai elzártság miatt számos esetben rejtve maradnak olyan, a családon belüli erőszak kategóriájába tartozó cselekmények is, amelyek a gyermekvédelem beavatkozását igényelnék. A külterületen élők körében ötször nagyobb a veszélyeztetettség aránya, mint a nem külterületi gyermekek körében. A szülők tájékozatlansága, információhiánya tovább nehezíti az ilyen típusú problémák időben történő feltárását és kezelését.

Az időseken és a gyermekeken kívül van még egy csoport a tanyák heterogén társadalmán belül, amely kirekesztődési szempontból külön említést érdemel, ezt a városokból *kényszerűen kiköltözők alkotják.* A tanyai életformát kényszerből választók körében nagy arányban találunk olyan, többnyire sokgyermekes családokat, akik a panellakásokból költöznek külterületi ingatlanokba. Többségük esetében a háttérben az áll, hogy nem tudták fizetni a rezsiköltségeket vagy a lakásaik felújítására nem maradt

forrásuk, így az olcsóbb megélhetés reményében költöznek ki. Azt feltételezik - megfelelő tapasztalatok hiányában -, hogy a tanyai élet olcsóbb és ez által könnyebb. Sokuk csak a kiköltözést követően szembesül azzal, hogy milyen nehéz a korábbi lakásban megszokott komfort nélkül élni, illetve azt is megtapasztalják, hogy mennyi munkával, nehézséggel jár a napi betevő megtermelése. A kiköltözők megrendült anyagi helyzete mögött nem csupán a munkanélküliség, hanem különböző devianciák húzódnak meg, amelyek közül a leggyakoribb az alkoholizmus előfordulása. Ezek a családok gyakran azt is nehezen élik meg, hogy a kapcsolati hálójuk hirtelen beszűkül, és azok a személyek- családtagok, barátok- is elérhetetlen távolságra kerülnek tőlük, akikre korábban számíthattak. Így általában az eleve meglévő családi konfliktusok - segítség híján - tovább mélyülnek az érintett családoknál.

A 2005-ben lezajlott vizsgálat rámutatott további negatív jelenségekre is, így például olyan új tanyatípusok terjedésére, mint a kábítószer termelésre szolgáló vagy a prostituáltak számára szállásként funkcionáló tanyák. A tanyák nehéz megközelíthetősége miatt különösebb akadály nélkül működnek az ezen „üzletágakban" tevékenykedő bűnözői csoportok a külterületen, tovább növelve az egyébként sem ritka bűnesetek számát.

A fenti áttekintésből is látható, hogy a tanya komoly ellentmondásokat hordozó településforma, hiszen egyszerre van jelen a külterületen a több százmilliós ranch és az életveszélyes lakhatást biztosító komfortnélküli ingatlanok sokasága. A tanya már a születésekor hátrányos helyzetet hordozó lakóhelynek számított, és a dolgozatunkban tárgyalt kirekesztődéssel veszélyeztetett társadalmi csoportok számára az is maradt. Mindez annak ellenére történt így, hogy a rendszerváltozást követően számos térségben meg tudott újulni ez a településforma. A külterületi építkezésekre vonatkozó tiltás feloldásával, kellő társadalmi támogatottság mellett a teljes hazai tanyarendszer fejlődési pályára állhatott volna. Sajnos azonban a rendszerváltozást követően előtérbe kerülő területi különbségek tengerében nem hárult kellő mértékű figyelem erre a településtípusra. Ezen a helyzeten csak az tudna érdemben változtatni, ha a hazai településhálózat szerves elemeként aposztrofálódna végre a tanya, és az Európai Unióban is elterjedne maga a fogalom, amely révén célzott támogatások keletkeznének a tanyás térségek felzárkóztatására. A társadalmi-gazdasági elmaradottság jelentős, a kirekesztődés pedig nagyon sokakat veszélyeztet a tanyán. A 90-es évek elején létrehozott, és azóta is terjedő tanyagondnoki szolgálat számos esetben enyhít ugyan a problémákon, de az infrastrukturális fejlesztések elmaradása miatt gyakran a puszta elérés is hihetetlen akadály elé gördíti az ellátórendszer szereplőit, főként, amikor az időjárás kedvezőtlenebbre fordul.

A kirekesztődés mérséklése érdekében, részben a többször hivatkozott 2005. évi kutatás tükrében az alábbi beavatkozásokat tartjuk a legsürgetőbbnek:

– a jelenleg felülvizsgálat alatt álló Országos Településhálózat-Fejlesztési Koncepcióban a tanyák differenciált fejlesztésének hangsúlyos megjelenítése;

– a tanyákon élők önkormányzati érdekképviseletének erősítése érdekében a külterületi képviselők települési önkormányzatba való megválasztásának elősegítése (jó példák- Mórahalom, Méntelek terjesztése);
– a tanyagondnoki hálózat továbbfejlesztése, a gépjárműpark bővítése;
– az idősszegénység kezelése érdekében külterületi idős klubok létrehozása, illetve tanyai bentlakásos ellátást biztosító, elérhető apartman házak létrehozása;
– a segélyhívó-rendszer további bővítése;
– a gyermekszegénység mérséklése érdekében a Szécsényi kistérségi modellprogram mintájára, külterületi pilot-program indítása;
– kihasználatlan ingatlanokban közösségi terek létrehozása;
– a külterületen élő gyermekek információs társadalomba való bekapcsolódásának biztosítása érdekében, fenntarthatóan működtethető tanyai teleházak létrehozása;
– egészségügyi felvilágosító programok szervezése;
– fokozottabb rendőri, polgárőri jelenlét biztosításával a közbiztonság javítása.

A kirekesztődés mérséklése terén – az anyagi depriváció csökkentése mellett- legalább olyan fontos a többszörösen hátrányos helyzetű külterületi lakosok társadalomból való kiszorulásának kezelése, amely csak komplex, nagyon átgondolt felzárkóztató programok révén valósítható meg. Fontos, hogy a célzott terület- és vidékfejlesztési programokhoz tudatos közösségfejlesztés is társuljon, mert csak ilyen módon érhető el az átalakuló vidéki Magyarország e jellegzetes településformáján keletkező problémák hatékony kezelése.

Irodalom

CZETTLER J. 1913: *Tanyai település és tanyai központok*. STEPHANEUM, Budapest

ERDEI F. 1936: *Magyar tanyák*. AKADÉMIAI KIADÓ, Budapest, 1936.

KAÁN K. 1933 *Települések és telepítések*. Budapest, 1933.

MTA RKK ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZETE 2005: Tanyakutatás. *Kutatási jelentések. 3. füzet.* Kecskemét2005.

SPÉDER ZS. 2002: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. ANDORKA RUDOLF TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG - SZÁZADVÉG KIADÓ, Budapest

SZALAI J. 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán. *Szociológiai Szemle 2002(4)* 34-51

Horváth Zita

Parasztság – szegénység? Vázlat a parasztság történetéről Magyarországon 1848-ig

I. Bevezetés

A parasztság és a jobbágyság a magyar történeti szóhasználatban azonos fogalmat takar, gyűjtőfogalmat, amely alatt a paraszti társadalom egészét értjük, „azt a nagy népi medencét", amelybe mindenki beletartozott a kiváltságos rendeken, a főpapságon, a főrendiségen, a nemességen és a szabad királyi városok polgárságán kívül. *„A rendi álláspont alapján a paraszt- vagy jobbágyállapot fővonása a rendi személyiség hiánya s a jobbágy fölött álló úri hatalom, bár … a jobbágyság paraszti társadalma a rendi szemléletben nem ölelheti fel az egytelkes szegény kisnemest, a nemességnek számra kétségtelenül nagyobb részét, akik pedig életforma és életszínvonal tekintetében a parasztsághoz lennének számítandók, viszont felöleli a földesúri mezővárosok tekintélyes – esetleg céhbeli – iparos rétegét, melyet pedig városi életformája inkább a polgársághoz sorolhatna."* (Szabó 1940: 4-5.)

A magyar közbeszédben nevezték őket: pórnépnek, szegény népnek, falusi népnek, földműves népnek; latin nyelvű törvényeinkben: a latinosított jobagio-nak, rusticus-nak, colonus-nak, villanus-nak, subditus-nak. A 18. századtól kezdve terjedt el a „misera plebs contribuens", a „szegény adózó nép" megjelölés. Maga Werbőczy Tripartitumában is váltakozva használja a villanus, a jobagio, a colonus és a rusticus elnevezéseket. A jobbágy szűkebb értelemben a jobbágytelekkel rendelkezőket jelentette, amelybe a zsellérek, a majorsági cselédek nem tartoztak bele. Tehát: *„A rendi társadalomban, 1848 előtt, az emberek társadalmi helyzetének alapvető meghatározója volt a rendi jogállás. Nemcsak a társadalom ideologikus önképe volt az, hogy az országot a papok, mágnások, nemesek, polgárok és jobbágyok alkotják, a rendi-jogi helyzet – ha nem is mindig a rendiség ideologikus sémáját követve – a mindennapi életben, a gazdaságban és a társadalmi viszonyokban is alapvető szerepet játszott. A társadalom túlnyomó többsége számára a földesúrhoz fűződő, leginkább azonban az úrbéres viszonyt jelentette."* (Benda 2008: 28.) *„A jobbágyság, mint rendi osztály helyét döntőleg elsősorban az határozta meg, hogy a jobbágyok felett földesúri joghatóság (jurisdictio) érvényesült, s ennek következményeként személyi és dologi jogaik, helyenként és időnként különféle mértékben ugyan, de mindig csonkák voltak…"* (Szabó 1976: 31.) Ha a gazdasági életet nézzük, akkor a jobbágyság a „mezőgazdaság népével lenne azonosítandó", azonban a jobbágyok között találunk nem földművelő elemeket is, pl. a mezővárosok iparos és kereskedő lakosait. (Szabó 1940: 5.) A

parasztság felülről, uralkodói szemmel és kifelé más társadalmi osztályokkal, csoportokkal szemben tekinthető társadalmi egységnek, befelé korántsem volt egységes. A jobbágyság felső és alsó rétege között ugyanolyan áthidalhatatlannak tűnt a különbség, mint nemes és jobbágy között. *„A telek nagysága, a föld hozadékereje, a gazdaság élő és holt felszerelése, a föld művelése mellett nyíló más kereseti lehetőségek s általában a vagyoni tőke tekintetében a parasztság gazdarétegében is voltak jelentékeny különbségek s ezeknek megfelelően az úrbéres viszonyban élő gazda-jobbágyság tömegében is különböző életszinten álló rétegek egyesültek. … A telkes jobbágyság felett álló elemek mintegy átmeneti fokot képviseltek egyrészt a jobbágyság és másrészt a nemesség vagy városi polgárság között. Ilyenek voltak a kiváltságos állású s az önkormányzatnak sokszor majdnem teljességét élvező mezővárosok, az oppidumok parasztpolgárai, akik a földesúri köteléket éppen önkormányzatuk következményeként már alig érezték…"* (Szabó 1940: 7.) A jobbágyság alsó rétegében találjuk az úrbéres viszonyban élő zselléreket, az inquilinusokat, akik házzal és esetleg töredéktelekkel rendelkeztek és a házatlan zselléreket, a subinquilinusokat, akik más jobbágy portáján vagy nemesi birtokon, allódiumon éltek, a későbbi napszámos mezőgazdasági bérmunkások elődeinek tekinthetők. Azonban ellentétben a történetírásban kialakult nézettel, miszerint a zsellérek kizárólag a parasztság legszegényebb rétegét jelentették, a zsellérek közé sorolták az összeírók azokat is, akik nem rendelkeztek jobbágytelekkel, nem voltak nemesek és nem voltak polgárai a szabad királyi városoknak. Ilyenek voltak pl. a szőlőt művelő parasztok, hiszen a szőlő nem tartozott bele a telki állományba, a mezővárosok kézműves, kereskedő lakosai. *„… a zsellér kifejezés a 19. század első felében lassan már mindenkit jelentett, aki nem nemes, polgár, egyházi vagy jobbágy. Ezzel függött össze az is, hogy az adóösszeírásokban a zsellér címszó alatt felvettek létszáma felduzzadt, így nem véletlen, hogy az 1840-es években arányuk már jóval meghaladta a szesszionalistákét."* (Kaposi 1996: 179.) *„Ha azonban a parasztság bensejében a társadalmi és anyagi erők különböző életszintet képviselő rétegalakulásokat hoztak is létre, a rétegeket egységbe foglalta a jogi kötelék, a földesúri függés és a szolgálatnak, az úri és közteher viselésének a közössége. A teher a jobbágyság különböző osztályaiban természetesen mindig különböző volt s másként alakult koronként, sőt helyenként is. E tekintetben számos tényező játszott közre, elsősorban a birtokrendszer és a jobbágysűrűség, továbbá az általános közállapotok, a kor társadalmi és gazdasági törekvései, sőt nem kis részben azok az ellentétek is, melyek a jobbágykérdésben a sokszor eltérő érdeket képviselő nagy- és kisbirtokosok között lappangva vagy nyíltan támadtak."* (Szabó 1940: 8.)

De hogyan is alakult ki ez a heterogén társadalom, amely Magyarország népességének több mint 90%-át alkotta, és miként alakult a sorsa 1848-ig.

II. Történeti előzmények

A jogilag egységes jobbágyosztály (Bolla 1998.) kialakulása lassú, az Árpád-kori magyar társadalmi szerkezet felbomlásával együtt járó bonyolult folyamat végső eredménye volt. A jobbágyság nagy tömegébe az Árpád-kori társadalom különböző szabad, félszabad és szolgaállapotú rétegei olvadtak egybe. Az egységes jobbágyosztály a 13-14. században gazdasági és társadalmi kiegyenlítődés révén jött létre. A világi és magánföldesúri birtokon élők között elhalványult a korábbi szolgai, félszabad, szabad eredet, valamennyien földesúri joghatóság alatt álló, a földesúrnak szolgálattal tartozó, szabad költözési joggal rendelkező réteggé váltak, akik egymástól jogilag nem, csak gazdaságilag különböztek. A jogi különbség a most már egységesülő jobbágyi társadalom és a kialakuló nemesség között volt. A királyi földbirtokok eladományozása következtében a birtokon élők egy része felemelkedett a nemesi rendbe, mások a jobbágyság osztályába hanyatlottak. Az egységesülő jobbágyok fő tevékenységi formája a mezőgazdaság lett. Kialakult az állami, az egyházi és a földesúri adók rendszere és a jobbágytelek (mansio, fundus, sessio), ami egészen 1848-ig az adózás alapja lett. Az első állami adót az ún. kapuadót Anjou I. Károly (Róbert) vezette be. Az egyházi tizedet (decima), amelyet I. István korában még mindenki tartozott adni, később csak a jobbágyok adták. Habsburg (I.) Albert 1439-ben először mentesítette a nemeseket a tized fizetés alól. A földesúri adók között találjuk a censust (házbért), 1351 óta a kilencedet (ez hosszú ideig nem ment át a gyakorlatba), robotot, az ajándékot. 1467-ben Hunyadi Mátyás a kapuadó helyett bevezette a füstpénzt, illetve az egy forintos rendkívüli hadiadót. A Luxemburgi Zsigmond által bevezetett telekkatonaság intézménye szintén a jobbágyokat sújtotta. A jobbágyság egységesülése a 13. században indult meg és a 14-15. században ment végbe. A jobbágytelek ura a király, az egyház vagy a világi földbirtokos volt, a jobbágy a földet használatra kapta, amiért cserében adóval tartozott, ok nélkül azonban onnan jobbágyot elűzni nem lehetett, ha a családfő meghalt, özvegye és gyerekei örökölhették. A telek javaival szabadon rendelkezhetett, sőt területét növelhette, ha puszta telket vagy szőlőt bérelt. A jobbágytelek nagyságát – állandósult mértékegység nem lévén – a telekhez tartozó szántóföld nagysága határozta meg, ami azonban függött a föld minőségétől. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az egész telekhez 20-30 hold szántóföld tartozott, de volt ahol 10 hold, volt ahol 70 hold. Ezért az ország egyes területein mást és mást takart az egész telek fogalma és a telek aprózódás lévén létrejött töredéktelkek is eltérő nagyságúak voltak. Szabó István helyesen állapította meg, hogy a szolgáltatások listájából, még ha azok terjedelmesek is, nem lehet következtetni arra, hogy a középkori jobbágy számára mennyire volt elviselhetetlen az élet. Ehhez a jobbágy gazdasági helyzetét is ismerni kell, ennek megállapítása azonban a középkorra vonatkozó forrásadottságok miatt nagyon nehéz. Ismerni kellene a telek nagyságát, az állatállományt, a föld minőségét, piaci lehetőségeket stb. Meglehetősen széles a skála a földdel nem rendelkező zsellérektől a gazdag jobbágyokig.

A középkor végi Magyarország összes lakosságának 80%-a még magyar volt, 20%-a tót, szász, oláh, rutén, rác. Mind a magyarságnak, mind a nemzetiségeknek több mint 90 %-a jobbágy volt. A jogi egységesüléssel szinte párhuzamosan megkezdődött a gazdasági, ennek következtében az életmódbeli széttagolódás. A jobbágyság soraiban lakóhely tekintetében is különbségek mutatkoztak már a középkor vége felé is. A jobbágyság jelentős része a kb. 25-26 ezer jobbágyfalu valamelyikében lakott, de a kb. 900 mezőváros lakóinak zöme szintén a paraszti társadalom sorait gyarapította. A mezővárosok éppen úgy földesúri joghatóság alatt álltak, mint a falvak, azonban némileg több szabadságjoggal rendelkeztek. (bíráskodási jog, adóikat közösen egy összegben fizették a földesúrnak, piactartási jog stb.) (Szabó 1940: 9-14.; 15-16.; 19.; 25.) A jobbágyokat a kedvezőbb lehetőségek miatt vonzották a mezővárosok, aminek következtében nőtt az elhagyott (deserta) jobbágytelkek száma a falvakban. Ebben az időben kezd kialakulni az alföldi tanyarendszer, amely majd a 19. századra virágzik fel. A pusztásodás köszönhető a középkori járványoknak is, de pld. az 1347-49-es nagy európai pestis járvány kevésbé érintette Magyarországot, mint Nyugat-Európát. Mivel a középkorban a jobbágyság egyik fő szabadságjoga a szabadköltözési jog volt, így a jobbágyok városba költözése nem ütközött akadályokba. Egyes becslések szerint a jobbágyok 1/5-e élt mezővárosokban. A 15. században már volt példa a költözés tiltására, a földesurak igyekeztek birtokukon tartani a munkaerőt, különösen a közép- és kisbirtokos nemesség. (1510-ben Lengyelországban törvényt alkottak a jobbágy városba költözésének tilalmáról.) Magyarországon a köznemesség arra törekedett, hogy egységesítse a jobbágyterheket annak érdekében, hogy a parasztnak ne érje meg városba költözni. Ezt mutatja, hogy 1492-ben és 1498-ban minden mezővárosban kötelezővé tették a kilenced adást, ezt azonban nem sikerült átvinni a gyakorlatba. 1492-ben megújították a költözési szabadságot, 1504-ben a szolgabírák engedélyére volt szükség a költözéshez. (Szabó 1940: 26-28.)

A középkor legnagyobb parasztfelkelésére 1514-ben került sor. A felkelt parasztok mozgalmában részt vettek papok, diákok, szegényebb nemesek, marhahajtók (hajdúk). Mi volt az oka ennek az elementáris erejű lázadásnak? Hagyományosan a történetírás az egyre növekvő jobbágyterhekkel szokta magyarázni. Kétség kívül ez is szerepet játszott a felkelés kitörésében, de 1514 után jóval magasabb terhek sújtották a parasztokat, mégsem tört ki parasztfelkelés. Anyagi terhek mellett a társadalmi és lelki tényezők is szerepet játszottak: *„A parasztok felkelései e következtetések szerint általános politikai válságok idejére estek s a parasztok a hatalom ellen keltek fel, mely korlátozta eddigi szabadságukat, az alattvalói viszony új fajtáját akarva meghonosítani… Az angol forradalom, Jacquerie és más előttünk járó parasztmozgalmak után, a magyar jobbágyra súlyosodó sok teher mellett, a közállapotoknak Mátyás uralmát követő nagy leromlásában, az általános politikai és társadalmi válságban, a mezővárosok és szabad parasztközösségek által megindított átalakulás növekvő, a jobbágy megkötése felé tartó visszahatásaiban a magyar parasztság forradalmi robbanása esedékes volt s e robbanásnak csak az alkalma született meg 1514-ben."* (Szabó 1940: 31.) A felkelés leverése után, 1514-ben összehívott országgyűlés kegyetlen megtorlást hozott. A jobbágyokat megfosztották szabad költözési joguktól, kimondták a „mera et

perpetua rusticitas"-t. A terheket egységesítették, egy egésztelkes jobbágy évente egy forint censussal, kilenceddel, ajándékkal, évi 52 nap igás vagy 104 nap kézi robottal, a zsellér egy forint censussal, heti egy nap robottal tartozott. A törvény büntetést helyezett kilátásba, ha a nemes szökött jobbágyot fogadott be. A törvények nem tudtak teljesen átmenni a gyakorlatba, de a jobbágyokról való gondolkodás kétség kívül megváltozott. Werbőczy István Hármaskönyve, amely 1848-ig a köznemesi ideológia alapvető dokumentuma volt, szintén a jobbágyok jogfosztottságáról írt: *„Dominisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt"*, azaz *„Földesuraiknak a föltétlen és örökös jobbágyságába kerültek."* (Werbőczy, III. rész, 2. cikk. 406.) A magyar történetírás ekkortól kezdve beszél örökös jobbágyságról, jellemzőjeként említve az emelkedő jobbágyterheket, a röghöz kötést, a majorságok kiterjedését, amelynek következménye a jobbágytelkek elvétele és az emelkedő robot lett. A nem sokkal később hozott törvények[1] visszaállították ugyan a szabad költözési jogot, de a földesurak igyekezték azt akadályozni. Kora újkori vármegyei szabályrendeletek (statutumok) többször voltak kénytelenek szabályozni a költözést, ami bizonyítja, hogy a törvények megnyugtatóan nem tudták a kérdést rendezni.

„Örökös volt a jobbágy s ez nem csak azt jelentette, hogy a jobbágy, aki éppen a telkében ült, nem távozhatott el telkéről, hanem azt is, hogy az úri hatalom igényt tartott a jobbágytelek leendő örökösére, a jobbágy fiára is." (Szabó 1940: 41.) Az örökös jobbágyság korszaka Magyarországon az oszmán hódoltság idejével esett egybe.

A mohácsi vész (1526), az ország három részre szakítása súlyos gazdasági és társadalmi következménnyel járt. Ugyanakkor a rendezetlen politikai, közigazgatási, földbirtoklási (hatalmi) viszonyok nem kedveztek a jobbágyság röghöz kötésének. Viszont a telekaprózódás jelzi a romló jobbágysorsot: *„A kor adó- és dézsmajegyzékei egyúttal a szegényedés folyamatát is világosan érzékeltetik a jobbágyporták számának folyamatos csökkenésében és a zsellérek számának emelkedésében."* (Szabó 1940: 42.)

Az ország különböző részein teljesen eltérő viszonyokkal találkozunk mind jogi, mind gazdasági szempontból. A török hódoltság időszaka nemcsak politikai, hanem gazdasági értelemben is megtörte az ország korábbi egységét – bár az ország egyes részei korábban is eltérőek voltak sok tekintetben – és ez a jobbágyságra is hatást gyakorolt mind a török korban, mind azt követően. Az ország középső, hódoltsági területének jobbágyai kénytelenek voltak sokszor kétfelé adózni. Adóztak a töröknek és adóztak a területre visszajáró földesuraiknak is. Azonban mégis szabadabb körülmények között éltek, mint a királyi Magyarország jobbágyai, a szabad költözés jogával inkább tudtak élni. Nagy terhet jelentettek az állandó háborúk és a katonatartás. Az ország felszabadítása után a török ittlétét elhagyott, elpusztult jobbágytelkek

[1] 1547: „az egykor virágzó Magyarországnak semmi sem ártott inkább, mint a jobbágyok elnyomása, kiknek jajjai szüntelenül szállnak Istenhez." Szabó 1940: 39. 1550-ben, 1556-ban ismét megengedték a szabad költözést. 1608-ban alkották meg az ablicenciáló (jobbágybúcsúztató) törvényt, amely a vármegye engedélyéhez kötötte a költözést.

(deserta sessio) és elpusztult falvak jelezték. A volt hódoltsági területek népsűrűsége jóval alatta maradt a volt királyi területeknek, amely a jobbágyság helyzetére később, az ottani munkaerőhiányból fakadóan pozitívan hatott.

III. Paraszti társadalom 18. században a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig

Magyarországon a II. József által 1784-ben elrendelt, majd 1787-ben megújított első népszámlálásig a lakosság teljes egészéről nincsenek megbízható adataink. A különböző adóösszeírások csak az adózó népet írták össze, az adómentességet élvező nemesség eleve kimaradt ezekből az összeírásokból, de a nemességen kívüli népesség egészét sem fedték le egészen. A II. József-féle népszámlálás már elfogadható hibahatáron belül állapította meg Magyarország lakóinak számát. E szerint a tényleges népesség 1787-ben 8.555.832 volt. (Danyi-Dávid 1960: 28.) A népszámlálás forrásai nem teszik lehetővé, hogy a társadalom rétegződését pontosan megtudhassuk, de a becsült adatok alapján megállapítható, hogy a paraszti társadalom a népesség több mint 90 %-át tette ki. A 18. század elején a lakosság összlétszáma, amelyet az 1715-1720-as adóösszeírás adataiból tudunk megbecsülni, kevesebb, mint a fele volt a II. József korinak, de a társadalmi rétegződés aránya hasonló volt. Az 1715-1720. évi adóösszeírás alapján Acsády Ignác 2.582.000-re, Szabó István 3-3,5 millióra, Wellmann Imre 4-4,5 millióra, Kováts Zoltán 5-5,5 millióra tette az ország lakosságát. (Ifj. Barta 1996: 38.) A későbbi lélekösszeírások (conscriptio animarum) 1770-1782 között már a lakosságszám növekedését mutatják, azonban a parasztság aránya ekkor is 90 % fölöttire tehető. Tehát a 18. század elejétől a század végéig a lakosságszám több mint a duplájára emelkedett. Ez részben köszönhető annak, hogy a Rákóczi szabadságharcot lezáró szatmári békekötést követően béke lett az országban. A Habsburg Birodalom háborúi (törökellenes háborúk, örökösödési háború, 7 éves háború) nem az ország területén zajlottak, ez kedvezett a természetes szaporodásnak, másrészt a spontán és tervezett betelepülések, illetve betelepítések hatására külföldről, főként az örökös tartományokból érkeztek lakosok, akik növelték az ország népességét, ugyanakkor jelentős mértékben módosították az ország etnikai összetételét. *„Véleményünk szerint a mai magyarországi (és tágabb értelemben az egész kárpát-medencei) település- és városhálózat, felekezeti és etnokulturális szerkezet, s ezekkel összefüggésben a gazdasági és politikai struktúra közvetlen gyökerei nem annyira a honfoglalás korában, mint inkább a 17-18. század nagy változásaiban keresendők."* (Faragó 2000: 394.)

Míg a 18. század elején az ország lakosságának 40-50 %-a magyar volt, addig a század második felében 40 % alatt maradt. A betelepítések megváltoztatták a lakosság etnikai összetételét, azonban a társadalmi struktúrán nem változtattak, ugyanis mind az önkéntes bevándorlók, mind az uralkodó vagy a földesurak által betelepítettek a paraszti társadalom számát gyarapították. A volt hódoltsági területekre az ország

különböző részeiből költöző népesség szinte teljesen parasztokból állt. Az ország északi és nyugati részéből, ahol a népsűrűség nagyobb volt, a telekaprózódás következtében a jobbágytelek átlaga a féltelek volt, nem volt már szabad jobbágytelek, nőtt a jobbágyok elszegényedése, ezért sokan települtek át a volt hódoltsági területre. A szabad földterületek e mellett az adókedvezménnyel csábították a jobbágyokat. Az 1723. 103. tc., az országba beköltözőknek hatévi adómentességet biztosított. (Szabó 1990: 165-166.) A költözést azonban gátolta a földesúri hatalom, félve munkaerejének elvesztésétől, különösen az egy-két jobbággyal rendelkező kisbirtokosok próbálták tiltani a költözést. Az 1715. 101. tc., kimondta, hogy a földesúr passzuslevele nélkül egyik megyéből a másikba nem engedhetők át a jobbágyok, s erre a katonáknak kellett felügyelni. 1723-ban már az eredetileg szabad költözési joggal rendelkezők költözését is igyekeztek korlátozni, 1724-ben pedig a Helytartótanács elrendelte, hogy az új telepes jobbágyok abban az esetben kaphatnak adókedvezményt, ha már korábbi helyükön is rendelkeztek vele. A jobbágyvándorlást azonban ezek az intézkedések nem tudták megakadályozni, egyre nőtt a jobbágyszökések száma. (Szabó 1990: 130.) Amint már idéztem, 1723. óta minden új jövevénynek hat év adómentességet adtak a földesurak, Mária Terézia pedig 1774-ben rendelte el, hogy azok a mesteremberek, akik városokba költöznek, ha szükség van rájuk, városi polgárjogot, mesteri rangot ingyen nyerjenek és három évig minden adótól mentesek legyenek. De a többsége a betelepített tömegeknek német földről származó földműves paraszt volt, akik a királyi kamara hatalmas újszerzeményi, főleg délvidéki jószágaira, valamint a nagybirtokokra telepedtek. Tehát a királyi korona és a nagybirtokosok voltak a legnagyobb telepítők. (Károlyi Sándor, az Esterházy család, a Festeticsek, Grassalkovich Antal, Harruckern János György, C. Mercy a Temesi bánság első kormányzója, valamint nagy egyházi uradalmak.) A telepítettek nagyobb része a nyugati és délnyugati katolikus német országokból származott. Az első szakasza a telepítéseknek az uralkodó 1698-as népesítési nyílt parancsával vette kezdetét, majd az 1740-es években a Mária Terézia által elindított kincstári telepítésekkel zárult. (Szabó 1990: 149-152.) Az már világos, hogy mi volt az állam és földesurak érdeke a telepítésekben, de vajon mi késztette a betelepülőket? Mindenekelőtt kész házakhoz, felszerelt gazdasághoz juthattak, kedvező telepítési szerződéseket kötöttek velük, amely magában foglalta néhány évre az adómentességet, a szabadköltözési jogot. Ezzel megnőtt az országban a szabadmenetelű jobbágyok száma. Az adómentes évek letelte után ezek a jobbágyok földesurukkal szerződést (contractus) kötöttek és szolgáltatásaikat teljesen vagy részben pénzben váltották meg, ezért nevezték őket contractualistáknak, árendásoknak főleg a Dunántúlon és taksásnak az Alföldön. Általában a contractualisták számát növelték a korábbi privilegizált elemek, mint pl. a vitézlő rend tagjai, akik az új viszonyok között is megpróbáltak maguknak, ha nem is adómentes, de a korábban is jobbágyi kötöttségek között élőknél kedvezőbb helyzetet elérni. A 18. századra tehát a parasztság jogilag két táborra oszlott, az örökös és szabadmenetelű jobbágyokra, akik között a fő különbség a költözés szabadságában volt, de a korszak elején a szolgáltatások tekintetében is megnyilvánult. Az 1715. évi országgyűlés már számolt a szabad költözésű rusticusok létezésével. (Acsády 1908: 341.) Míg a szabadmenetelűek többnyire pénzjáradékot (taksát vagy árendát) fizettek,

amelynek összege a 18. század elején évi 1 forinttól 10-12 forintig terjedt (Ifj. Barta 1996: 71.), addig az örökös jobbágyok a hagyományos földesúri járadékokkal tartoztak (kilenced, ajándék, robot, füstpénz, egyházi tized stb.). A szabad költözésű jobbágyok státusának elnyerése az örökös jobbágyok számára vágyott cél lett. A magyar történetírás egységes álláspontja szerint a 18. század második felétől a jobbágyság helyzete romlani kezdett, ez alól a szabadmenetelűek sem jelentettek kivételt. A terhek nőttek és a földesurak, elmúlván az égető munkaerő szükség, ismét korlátozni próbálták a szabad költözést. Az ország vidékei között persze óriási különbségek voltak, a volt hódoltsági területen változatlanul kevésbé terhelték a jobbágyokat. Varga János szerint a század második felétől egyre kevesebb különbség mutatkozik a szolgáltatások tekintetében az örökös jobbágy és a szabadmenetelű között, egyfajta kiegyenlítődés jött létre közöttük a szabadmenetelűek kárára. Az 1760-as évekre, szintén Varga becslése nyomán a jobbágyság összlétszámából 30-40%-ot tehettek ki a szabadmenetelűek. (Varga 1969) Az én becslésem szerint – legalábbis Zala, Borsod és Pest megyei adatok alapján (Horváth 2008) – a szabadmenetelű jobbágyok száma elérhette az 50%-ot. A parasztság helyzetének romlását jelzik az uralkodóhoz egyre gyakrabban beérkező panaszok. (Szántó 1954) Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a panaszok oka nem elsősorban az úrbéres terhek növekedése volt, hanem a különböző földesúri visszaélések és az, hogy a paraszt panaszára sehol sem nyert jogorvoslást. (Hóman-Szekfű 1935: 539.) Különösen azt sérelmezték, hogy a földesúr visszaél elővételi jogával, túl gyakran kell hosszúfuvarra menniük és ősi, szerzett jogaikat éri sérelem. Az 1945 utáni történetírás a terhek növekedésének okát elsősorban a földesúri majorságok kiterjesztésében látta, és ennek nyomán abban, hogy a földesúr kihasználta a kedvező piaci lehetőségeket és a nagyobb profit érdekében többet robotoltatott a jobbággyal. Erre azért volt szüksége, mert a földesúri üzem technikai színvonala nem nagyon haladta meg a jobbágygazdaságét és a többletet egyedül a munka fokozásával tudta elérni. Mindenkor a piaci viszonyoktól függött, hogy éppen munkajáradékot vagy pénz követelt parasztjaitól a földesúr. Az újabb kutatások már cáfolták a majorságok ilyen mértékű kiterjesztését és azt, hogy ez feltétlenül a jobbágytelek rovására történt volna, sokkal inkább az irtásokra terjedt ki, vagy esetleg a közösen használt területekre. (Pl. Ifj. Barta 1996: 70.) Niederhauser Emil a majorsági föld elterjedését 20-25%-ra teszi a mezőgazdaságilag művelt területen belül. (Niederhauser 1999: 136.) A szakirodalom korábban 50-50%-ra tette az allódiumok munkaerő eloszlását a jobbágyi robot és a fizetett bérmunka között. Kaposi Zoltán szerint 75-80% a bérmunkások aránya. (Kaposi 1996: 195.) A marxista történetírás ugyan túlhangsúlyozta a földesúr népnyúzó politikáját, de azt, hogy a parasztok elégedetlenek voltak sorsukkal, tényként kell elfogadnunk, különösen a jobbágypanaszok ismeretének fényében. (Lásd erre: Szabó 1933: 48-98.; Szántó 1954. és H. Balázs 1951.)

Már III. Károly korában felmerült az állami jobbágyvédelem szükségessége (1715. 101. tc., 9. & és 1723. 18. tc., 4. &), de konkrét intézkedésekre csak a felvilágosult abszolutizmus korában, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt került sor. A parasztság már az 1750-es évektől kezdve egyre gyakrabban fordult panaszával az

uralkodónőhöz, tőle várta helyzete jobbítását, akiről elterjedt, hogy szívén viseli alattvalói sorsát. Ezért Mária Terézia úgy döntött, hogy a jobbágyok fellebbezési fóruma a királyi tábla helyett a Helytartótanács lesz. Ezen intézkedése, csakúgy, mint az úrbérrendezés nem aratott osztatlan sikert a nemesség körében és a rendezést is minden eszközzel el akarták szabotálni. (Szabó 1934) A Habsburg-udvar a földesúri szolgáltatások maximumának és a jobbágytelek minimumának megállapítását helyezte a rendezés középpontjába. A magyarországi jobbágykérdés az Államtanácsban annak 1761. évi megalakulásától kezdve folyamatosan napirenden szerepelt.

„A mezőgazdaság kezdetleges módszerei következtében a 18. századi Magyarországon még mindig kilenc embernek kellett gazdálkodnia ahhoz, hogy a tizediket el tudja látni élelemmel." (Ifj. Barta 2000: 56.)

Tehát az ország népességének 93-95%-a mezőgazdasággal foglalkozott, ezek 93-95%-a jobbágysorban élt, földesúri joghatóság (juris dictio) alatt. Ez a társadalom a 18. században sem volt egységes. A különbségek függtek a földesúr személyétől, a falu vagy mezőváros földrajzi fekvésétől, a helyi, sokszor évtizedes vagy évszázados szokásoktól, a piaci viszonyoktól stb. A betelepített és betelepülő jobbágyok, a volt végvári katonák, a mezővárosi parasztok (őket többnyire zsellérnek hívják a korabeli adóösszeírások), az ország sűrűbben lakott részeiből a gyéren lakott területekre költözők tartoztak inkább a szabadmenetelű jobbágyok közé, míg a régóta egy helyben lakókat tartották örökös jobbágynak. Különbség volt még a tekintetben is a jobbágyok között, hogy mi szerint adóztak. Volt-e urbáriumuk, vagy contractusuk vagy szokás (usus) szerint rótták le kötelezettségüket. A történetírás egységes álláspontja szerint a szabadmenetelű jobbágyok contractus alapján adóztak, az örökös jobbágyok urbárium vagy szokás alapján. (Csapodi 1991: 357-358.) Kutatásaim ezt a kérdést árnyalták, amennyiben kiderült, hogy találunk példákat szokás alapján adózó szabadmenetelű és contractus alapján adózó örökös jobbágyokra, és az urbárium is előfordul mindkét jobbágyi kategóriánál. (Horváth 2008: 235-247.) A szabadmenetelű jobbágyok száma a 18. században megnőtt, de már a 17. században is létezett ez a jobbágyi kategória, csak a 17. századi törvények nem vettek róla tudomást. A 18. században sem ismerte el törvény a szabad költözési jogot, az 1723. évi országgyűlés 62. tc. azt is megtiltotta a földesuraknak, hogy saját, de más megyebeli birtokaikra költöztessék saját jobbágyaikat, ha helyette nem tudnak más jobbágyot állítani. (www.1000ev.hu és ifj. Barta 2000: 59.) Az 1715. évi országgyűlés 101. tc. közvetve ismerte el a szabadmenetelű jobbágyi kategóriát. (www.1000ev.hu) A Mária Terézia által 1767-ben kiadott úrbéri rendelet szerint az számít örökös jobbágynak, aki legalább 32 éve él egy helyen, vagyis a jövevények, akik nem régen költöztek az adott helységbe számítanak szabadmenetelű jobbágynak.

IV. Az úrbérrendezés

Tehát 1767. január 23-án Mária Terézia, mivel a földesúr-jobbágy viszonyt nem tudta törvényi úton rendezni, kiadta úrbéri rendeletét. Az úrbérrendezés értékelése során általában a pozitív elemeket szokás hangsúlyozni, de elkerülhetetlen, hogy a negatív elemeket is sorra vegyük. A szolgáltatások mérséklése, amely egyik fontos argumentációja volt az uralkodónak a rendezés megindításakor, nem mindenütt valósult meg. Azokon a területeken, – ez leginkább a volt hódoltság területével azonos – ahol az úrbérrendezést megelőzően mérsékeltebb terhekkel terheltettek a parasztok, ott az urbárium növekvő szolgáltatásokkal járt együtt. A szabadmenetelű jobbágyokat, akik a parasztság jelentős részét tették ki, a rendelet teljesen figyelmen kívül hagyta. Ugyanakkor az urbárium lehetőséget biztosított arra, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésüknél, ha ez nem jelentett nagyobb terheket az urbáriumban foglaltaknál. Pozitív vonásként azt lehetne kiemelni, hogy kétségbevonhatatlanná tette a jobbágy használati jogát megállapított úrbéres földjén, a jobbágytelek elidegeníthetetlenné vált. Azokon a területeken, ahol ténylegesen sanyarú körülmények között éltek 1767 előtt a jobbágyok, ott az urbárium enyhülést hozott. Erdélyben, ahol a legrosszabb volt a parasztság sorsa, nem sikerült végrehajtani az úrbérrendezést. A magyar történelemben először fordult elő, hogy az uralkodó – leszámítva III. Károly ilyen irányú kísérleteit – a parasztság érdekében szólt bele a földesúr–jobbágy eddig magánjellegű viszonyába, az úrbériség kérdését felemelte a magánjogról a közjog szintjére és egységes viszonyokat teremtett, még ha hatását tekintve ez nem is mindenhol jelentett tényleges javulást. A tulajdonviszonyokat érintetlenül hagyta, de ennek megváltoztatása nem is szerepelt az udvar céljai között. Az urbárium jogilag szétválasztotta az úrbéres és az urasági földeket. Ugyanakkor a parasztság ezután már csak irtásfölddel, szőlő-felvállalással, paraszti bérlettel és a remanenciális földdel bővíthette birtokát. Az úrbérrendezés idején kb. 600 ezer úrbéres családfő kb. 6 millió hold körüli földdel rendelkezett. A parasztok kezén lévő mezőgazdaságilag hasznosított terület 1767-1848 között nagyjából megduplázódott, az agrárnépesség növekedésének üteme ennél lassúbb volt. (Kaposi 1996: 190.) Az úrbérrendezést az 1790-91. évi országgyűlés becikkelyezte. Igazi hatása majd az 1848-as jobbágyfelszabadításkor tűnik ki, amikor csak az úrbéres jobbágyok válhatnak a használatukban lévő föld birtokosává.

V. A parasztság írni-olvasni tudása, iskolába-járás.[2] *Kulturális szegénység*

„Második papi állásom Szarvas városa Békés vármegyében! Itt vizsgáló szemmel tekintettem magam körül, kerestem a költők által oly elragadó színekkel festett falusi élet egyszerűségét, és találtam együgyüséget, ostobaságot, bizalmatlanságot még a leghasznosabb javaslatok iránt is, hamisságot, gonoszságot, rögzöttséget és hiányt még a legszükségesebb dolgokban is." (Tessedik 1979: 37.)

A szegénység nemcsak anyagiakban mérhető, de a kulturális szegénység, az analfabétizmus, az iskolázatlanság sokszor maga okozza a jólét hiányát, a gazdasági szegénységet.

Noha a parasztság a társadalom 9/10-ét alkotta, jogfosztottsága miatt saját jelentőségét elfogadtatni sem tudta, amiben szerepet játszottak műveltségi korlátai. A fennmaradt parasztságtörténeti források nagy részét nem a parasztok jegyezték le, hanem földesurak, a vármegyei és országos hatóság. Kivételt ez alól a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során fennmaradt paraszti vallomások képeznek. Ezen kívül jószerivel csak peres iratok lapjain szólalnak meg. Ebben nemcsak az alávetett helyzet játszott szerepet, de az ezzel összefüggő írni-olvasni tudás hiánya.

Nyugat-Európában a kora újkorban az írni-olvasni tudás terén valóságos forradalom zajlott le, amelynek eredményeként a 18. század végére a férfiak kb. fele már újságot tudott olvasni és elsajátította az írás tudományát, gyorsan terjedt az írás használata, egyre inkább háttérbe szorítva a szóbeliséget. Svédország, Svájc és Németország egyes részein az evangélikus lelkészek évente összeírták, hogy melyik paraszt tud olvasni. A magyar parasztságra vonatkozó ilyen forrást nem találhatunk. (Tóth 1994: 9.) Az 1869. évi népszámlálás volt az első, amely feltüntette a lakosság írni és olvasni tudását, korábban kevés az olyan forrás, ami alapján biztosan meg tudhatjuk milyen mértékben terjedt az írni-olvasni tudás, a műveltség.

Ezzel szemben Magyarországon csak lassan kezdett az írásbeliség terjedni, a falusi társadalom nagy többsége még a 18. század közepén sem tudott írni és olvasni, csekély hányaduk ugyan le tudta írni a nevét, de ennél többre nem volt képes.[3] Az olvasás az íráshoz képest szélesebb körben terjedt, voltak, akik tudtak olvasni, de az írást már nem sajátították el. Ebben szerepet játszott az alacsony színvonalú, iskolahálózat, zömében műveletlen, a tanulóknál alig többet tudó iskolamesterekkel.

---

[2] A parasztok írástudását először Benda Kálmán vizsgálta az úrbérrendezéskor felvett kilenc kérdőpontokra adott válaszok alapján, majd Tóth István György foglalkozott behatóan a kérdéssel. Benda, 1977: 123-133. és Benda, 1978: 287-308., Tóth István György 1996.

[3] 1768: a községi elöljárók legfeljebb 14%-a volt írástudó. Benda 1976: 56.

(Tóth 1996: 11-56.) Ugyanis az iskolamesterek feladata nem elsősorban a tanítás volt, hanem a kántorkodás, amint azt Johann Ignaz Felbiger apát, az osztrák iskolareform atyja megjegyezte: *„aki iskolamesternek jelentkezik, azt alkalmasnak tartják, ha eléggé jártas a zenében ahhoz, hogy énekeljen, kórust vezessen, egy kicsit orgonáljon, és talán még írni is tud egy keveset."* (Idézi: Tóth 1996: 12.) A plébánosok helyett sokszor licenciátusokat küldtek a katolikusok, de például az evangélikusok is a legtöbbször a falvakba csak maximum gimnáziumot végzett evangélikus mestert küldtek a 17. században. Az írni-olvasni tudás nyugat-európaihoz mérten fejletlen volta a misszionáriusoknak is problémát okozott már a 17. században, kevésbé tudtak élni az írásbeli propaganda eszközével. Panaszkodtak is több ízben a misszionáriusok Rómába írt leveleiben, hogy írni-olvasni nem tudó licenciátusok miséznek. *„Az általános írástudatlanság miatt az írás, a könyv gyakran csak, mint el nem olvasott, mágikus erővel felruházott tárgy jelent meg a hívek számára.*

Pázmány Péter 1635-ben Nagyszombaton egyetemet alapított. Telegdy János kalocsai érsek pártfogása alatt Nyitrán rendi főiskolát szerveztek, ami bizonyítja, hogy volt igény Magyarországon is a magas kultúra, a tudományok iránt, ez azonban éles ellentétben állt a széles tömegek műveletlenségével." (Tóth 2007: 210.) 1770 körül kb. minden 4. paraszt tanult meg olvasni. (Tóth 1998: 198.)

A 18. századra – a canonica visitatiok adatai szerint (Ördögh 1991-1998; Tóth 1996) azonban többé-kevésbé kiépült a falusi és mezővárosi iskolahálózat, ahová a jobbágygyerekek járhattak, jóllehet az iskolamesterek műveltsége kívánnivalót hagyott maga után. Az 1770. évi állami iskola-összeírás a nemeskeresztúri tanítót idiótának nevezte, aki írni és olvasni tanította a helyi gyerekeket „már amennyire az efféle gyengécske emberek képességeiből kitelik". Ugyanezen összeírás szerint voltak olyan tanítók, akik csak olvasni tanítottak, mert írni maguk is csak alig vagy egyáltalán nem tudtak. (Tóth 1996: 22.) Természetesen akadtak olyan iskolamesterek is, akik olvastak, írtak és a latin nyelvet is egész jól tudták. Az 1777. évi I. Ratio Educationis a 6-12 éves korig tette kötelezővé az iskolába járást, a számtan, az olvasás, írás mellett a latin nyelv tanítását is, azonban erre alkalmas tanító még a 18. században is kevés volt.

Az alacsony fizetés, a tanítói állás már akkor is alacsony presztízse nem vonzotta a műveltebb városi tanítókat a falusi iskolába. Kevés parasztgyerek jutott el városi gimnáziumba a helyi iskola elvégzését követően. Tóth István György rámutatott arra is, ha egy parasztcsaládban volt igény a gyerekek taníttatására, ha nehezen is, de eljuthattak a gyerekek a városi gimnáziumokba is. (Tóth 1996: 47.) Voltak olyanok – nem is csekély számban – akik iskolába ugyan nem jártak, de az írni-olvasni tudást iskolán kívül, másoktól tanulták meg. Sok protestáns nem íratta be gyerekét katolikus iskolába. Az 1770. évi országos iskola-összeírás szerint 4000 kisiskola volt Magyarországon Erdély és Horvátország nélkül, ezek azonban nagyon rossz minőségűek voltak. A parasztok inkább télen jártak iskolába, mert nyáron dolgoztak, összesen 2-3 évig, ill. télen látogatták az iskolát. (Tóth 1998: 183.)

VI. Összegzés

Végezetül az írás címében feltett kérdésre csak árnyaltan tudunk válaszolni. A paraszti társadalom egészét nem moshatjuk össze a szegénység fogalmával, ugyanakkor 1848 előtt a szegénység nagy többségét a különböző paraszti elemek tették ki, de nem kizárólag. Az elszegényedett nemesek – ha a törvények előjogokat is biztosítottak számukra – életmódjára a szegénység nyomta rá a bélyegét. Ugyanakkor elmondható, hogy a magyar társadalom még a 18-19. században is, legalábbis 1848-ig, egy tradicionális társadalom jellegzetességeit mutatja. *„A népességszaporodás és a kötött nagyságú földbirtok immobilitásának ellentéte hosszú távon csakis a termelékenység növelésével, vagy pedig a fölös falusi népesség kibocsátásával volt feloldható. Korszakunkra azonban ez még alig jellemző: helyette a fölös paraszti népesség ekkor még falun maradt, s tovább duzzasztotta a paraszti háztartás létszámát. Az egyes paraszti családok növekvő létszáma a feudális terhek teljesítését látványosan megkönnyítette, ugyanakkor stabil termelékenység mellett bizonyos esetekben kritikussá tehette az élelmezést … a város relatíve lassú növekedése és a parasztság befelé fordulása szorosan egymáshoz kapcsolódó folyamat, s alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom fejlődése továbbra is falusias jellegű maradt."* (Kaposi 1996: 180.)

Irodalom

ACSÁDY I. 1908: *A magyar jobbágyság története.* Budapest

ifj. BARTA J. 1996: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In.: *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 33–79

Ifj. BARTA J. 2000: *A tizennyolcadik század története*. Budapest

BENDA Gy. 2008: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban: Keszthely társadalma 1740-1849. Budapest

BENDA K. 1977: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In.: *Somogy megye múltjából* 8. Kaposvár

BOLLA I. 1998: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Budapest

CSAPODI Cs. 1991: A falu élete. In.: *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*. (Reprint) Szekszárd

DANYI D. – DÁVID Z. 1960: *Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787)* Budapest

FARAGÓ T. 2000: A paraszti társadalom morfológiai leírása. In.: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Főszerk.: PALÁDI-KOVÁCS, 391-484

H. BALÁZS É. 1951: *Jobbágylevelek*. Budapest

HÓMAN B. – SZEKFŰ Gy. 1935: *Magyar történet.* IV. kötet. Budapest

KAPOSI Z. 1996: Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In.: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk.: HONVÁRI J. Budapest, 173–261

NIEDERHAUSER E. 1999: A kelet-európai agrártörténet vázlata a jobbágyfelszabadításig. In.: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS Á. Debrecen, 133–138

ÖRDÖGH F. 1991-1998: *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771).* I-IV. Budapest – Zalaegerszeg, MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése

SZABÓ D. 1933: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* 1. kötet. Budapest

SZABÓ D. 1934: A megyék ellenállása Mária Terézia rendeleteivel szemben. Budapest

SZABÓ I. 1940: *A magyar parasztság története*. Budapest

SZABÓ I. 1976: Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In.: *Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Budapest, 31-49

SZABÓ I. 1990: *A magyarság életrajza.* Budapest (reprint)

SZÁNTÓ I. 1954: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. Budapest

TÓTH I. Gy. 1994: Az írás a paraszti kultúrában a 17-18. században. In.: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Szerk.: KISBÁN E. MTA, NKI, Budapest, 9-15

TÓTH I. Gy. 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz… Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest

TÓTH I. Gy. 1998: Az írott kultúra térhódítása. In.: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: KÓSA, L. OSIRIS TANKÖNYVEK, Budapest

TÓTH I. Gy. 2007: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. BALASSI KIADÓ, Budapest (Főként a „Könyv és misszionárius" c. fejezet. 208-235.)

VARGA J. 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban* 1556–1767. Budapest

WERBŐCZY István 1565: *Tripartitum (Hármaskönyv)*. Első magyar nyelvű kiadás. Debrecen (Reprint, kétnyelvű kiadás. Pécs, 1989.)

Furmanné Pankucsi Márta

Szegények reménytelensége és reménysége

Magyarország Európa szegény országai közé tartozik. A nemzetközi összehasonlítások során használt mutatók majdnem mindegyikével mérve rosszabb helyzetben vagyunk az európai országok többségénél. Kevesebb az egy főre jutó GDP, a befektetett tőke, a profit, az évi ipari termék. Magasabb a tartós munkanélküliek aránya, rövidebb a várható élettartam és sorolhatnánk tovább.

A szegénység a Magyarországon élőket nem egyenlő mértékben sújtja. A társadalmi különbségek mértéke nálunk nagyobb, mint az európai országok többségében.

A társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó viszonyok bonyolultak, a társadalom működési rendje nehezen átlátható. Nincsenek megbízható, pontos adatok, ismeretek a szegények létszámáról, társadalmi összetételéről.

A pénzügyi, gazdasági világválság Magyarországot különösen érzékenyen érintette. Az amúgy is meglévő gazdasági, társadalmi gondok tovább mélyültek.

Itt a családok túlnyomó többségét oly mértékben érinti a válság, hogy nem tudják a megszokott módon folytatni mindennapi életüket. Tömeges méretű a munkahelyek elvesztése, a kisvállalkozások csődbe jutása. Sokan nem képesek törleszteni a korábban felvett hiteleket. Nemcsak a lakásrezsi kifizetése okoz egyre többeknek nehézséget, de egyre nő azoknak a száma, akik úgy eladósodtak, hogy bármely pillanatban elárverezhetik fejük felől a tetőt.

A rosszabbodó anyagi helyzet mellett frusztrálja az embereket az is, hogy nincsenek meggyőződve a terhek megoszlásának igazságosságáról, számos tény azt a gyanút erősíti bennük, hogy a közterhek viselésében nem egyenlően osztoznak az országban élők. A nemzetközi szervezetek által feltárt és a hazai bűnüldöző szervek által is olykor-olykor tetten ért korrupció burjánzása azt az általános meggyőződést erősíti, hogy az előnyök és hátrányok elosztásának döntő szempontja még most sem a teljesítmény, hanem az összeköttetés. A sok rossz tapasztalat miatt általános a bizalmatlanság. Sokan magányosak. A meglévő és jól működő közösségek hálózatokká szerveződése még nem történt meg.

Az anyagi nehézségek, a társadalom működésének igazságtalansága növeli a reménytelenséget, a borúlátást. Lehet-e ma bármi biztatót, bármi reménykeltőt mondani a szegények helyzetéről? Azt hiszem, lehet és kell beszélni a szegények jogos

reményeiről, éppen úgy, ahogy lehet és kell szólni a rájuk leselkedő reménytelenség veszélyéről is.

I. A szegények

Magyarországon a szegényeknek több, egymástól jelentősen eltérő csoportja különböztethető meg.

Hagyományosan szegények

A hagyományosan szegények azok, akik az előző rendszerben szorultak a társadalom alsó részére, a perifériára, a margóra. Ők azok, akik ott rekedtek, nem tudtak és nem tudnak kiemelkedni, akiknek hátrányai azóta tovább halmozódtak.

Az államszocializmusban a társadalmi újratermelés meghatározó mechanizmusa a redisztribúció volt. A javak központosítása és állami újraelosztása a gazdasági racionalitást nélkülöző pártpolitikai szempontok szerint valósult meg, mely katasztrofálisan rossz gazdasági teljesítményt eredményezett.

Ezen a helyzeten 1968 után úgy változtattak, hogy a redisztributív társadalmi újratermlés meghatározó szerepének megtartásával, mintegy kiegészítő elvként legalizálták a piaci viszonyokat. A piac erőteljes korlátozással megjelent az első gazdaságban, és bizonyos korlátozással a második gazdaság alapjává vált. A kialakult vegyes újratermelési rendszerben a magyar családok ¾ részének helyzetét az jellemezte, hogy az állami szektorban volt a főmunkahelye, de emellett bekapcsolódott a második gazdaságba is. Ez a kettős beágyazottság biztosította azt a jövedelmet, mely szerényen, ám folyamatosan növekvő életszínvonalat nyújtott az érintett családoknak. Ám a családok ¼-e nem tudott vagy nem akart bekapcsolódni a piaci viszonyokon alapuló második gazdaságba. A második gazdaság jelentős plusz munkát igényelt, kreativitásra, vállalkozási készségre, kockázatvállalásra, a piaci viszonyokhoz alkalmazkodni képes mentalitásra volt hozzá szükség. A nagyon idősek, a rokkantak, a fogyatékosok, a tartós betegségben szenvedők a szükséges feltételek és kompetenciák hiánya miatt nem tudtak bekapcsolódni a második gazdaságba. Mások alacsony iskolai végzettségük, munkakultúrájuk, motiválatlanságuk vagy életmódbeli sajátosságaik miatt maradtak ki abból a lehetőségből, melynek révén kiegészíthették volna az egyébként általánosan csökkenő reálértékű jövedelmüket. Akiknek egyetlen forrásból, azaz állami munkabérből, nyugdíjból, egészségügyi vagy szociális ellátásból származó jövedelmük nem egészült ki egyéb mellékessel, szükségszerűen elszegényedtek, a társadalom legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező, azaz szegény rétegének tagjaivá váltak. A társdalom többsége a második gazdaságban végzett munkájának köszönhetően tudott megkapaszkodni, feljebb emelkedni.

A rendszerváltást megelőző időszakban már a második gazdaság sem volt képes ellensúlyozni az első gazdaság, az állami szektor működésének rossz hatékonyságát, veszteségességét. Ennek elleplezésére és a politikai következmények elkerülése érdekében történt a külföldi hitelek felvétele, az ország eladósítása. Ám amikor már nem lehetett több külföldi hitelt felvenni, kiderült, nyilvánossá vált az első gazdaság, a pártállami irányítású redisztributív újratermelési rendszer csődje. Az összeomló gazdaság magával rántotta a politikai rendszert is.

A rendszerváltást követően a korábbi politikai, gazdasági, társadalmi berendezkedés csődjének következményei és az új, piaci alapú társadalmi újratermelési rendszer okozta nehézségek együtt jelentkeztek.

A hagyományos szegénység megmaradt, látványosabbá vált. Akik a szegényeknek ebbe a csoportjába tartoztak, éppen azért szegényedtek el, mert nem tudtak vagy nem akartak bekapcsolódni az államszocializmus időszakában kiegészítő gazdasági tevékenységként elfogadott piaci viszonyokba.

A rendszerváltás után a piaci viszonyok lettek a gazdaságban a meghatározóak, felértékelődtek mindazok a képességek és készségek, melyekre korábban csak a második gazdaságban volt szükség, vagyis a kreativitás, a vállalkozási és innovációs készség, a kockázatvállalás. A hagyományosan szegények zöme éppen ezeknek a hiánya miatt vált szegénnyé. Ők a megváltozott helyzetben sem tudtak váltani, ők a piaci viszonyokba bekacsolódni és ott boldogulni képtelenként ma is a társadalom legalsó rétegébe tartoznak.

Ők voltak a „szocialista nagyüzemek" „vattaemberei", a kapun belüli munkanélküliek, akik elsőként váltak tartós munkanélküliekké és ez a státuszuk állandósult. Ők azok, akik a munkásszállók megszűntével, a nagyfai kötelező alkoholelvonó intézet bezárásakor, a közveszélyes munkakerülők büntetőintézményének felszámolásakor, vagy a munkaterápiás és más elmegyógyintézetekből kikerülve, börtönből szabadulva hajléktanná váltak.

A piaci verseny és a működési zavarok vesztesei

Van a szegényeknek egy olyan csoportja, akik a piaci versenybe bekapcsolódtak, rendelkeztek az ehhez szükséges képzettséggel, mentalitással és egyéb feltételekkel. Ám a piac törvényei szerint a versenynek nemcsak győztesei, hanem vesztesei is vannak. A piaci szükségszerűen kiszelektálja a szereplők egy részét. Magyarországon a piaci viszonyok kialakulásakor különösen kemény volt a szelekció, és a kikerülők éppen a helyzet szokatlansága, a felkészületlenség miatt, gyakran keményen bűnhődtek és az újrakezdés lehetőségét is elvesztették. Családi vállalkozások sokasága bukott meg, ment tönkre. Jól képzett emberek kerültek ki a munkaerőpiacról. Sokan így váltak szegénnyé.

Ám nemcsak a piaci verseny taszított le családokat, embereket az ellehetetlenülésbe. Gyakran piaci versenynek álcázva más szempontok érvényesültek. A

gazdaság autonóm alrendszerré válása máig sem történt meg Magyarországon. Nagyon erős a másfajta szempontok inklúziója, bevonódása a gazdasági döntésekbe. Sokszor a politikai szempontok, a személyes összeköttetések váltak és válnak meghatározókká. Ilyen okok miatt is sokan váltak vesztesekké, szegényedtek el, olyanok is, akik egy tiszta piaci alapú versenyhelyzetben teljesítményük alapján sikeresek lehettek volna.

Bonyolítja a helyzetet az a gyakorlat, hogy a nagytőke, a külföldi tőke preferálása sokszor méltatlanul hátrányos helyzetbe hozta a hazai kis- és középvállalkozásokat. Az EU támogatási rendszere bizonyos ágazatokban, így éppen a mezőgazdaság egyes területein, szinte leküzdhetetlen akadályokat gördít az itt tevékenykedők elé.

A középosztályból lecsúszók

A szegények harmadik csoportjába azok sorolhatók, akik biztosnak vélt középosztálybeli státuszukat valamely véletlen esemény kapcsán veszítették el. Ma Magyarországon ilyen hatású lehet egy válás, egy családtag tartós megbetegedése vagy halála, így különösen a megözvegyülés, vagy más személyes tragédia, illetve válság, amely jól működő társadalmakban nem jár szükségszerűen együtt a korábbi társadalmi státusz elvesztésével, az elszegényedéssel. Máshol az emberi kapcsolatok, a szolidaritás és az önsegítés, illetve az erre szakosodott intézmények megóvják, segítik a bajba került embereket.

A válság áldozatai

A szegények újabb csoportját képezik azok, akik az elmúlt hónapokban a pénzügyi és gazdasági világválság által felerősített magyarországi válság áldozataiként szegényedtek el.

II. Szegények reménytelensége

Éppen a válsághelyzetre hivatkozással hangoztatják a kormányzó politikai körök azt, hogy nincs lehetőség a szegénység elleni hatékony fellépésre. Szerintük nincs alternatívája az általuk kidolgozott és megvalósított válságkezelésnek, mely a szegénységet növeli, a szegények helyzetét tovább rontja. Ennek a megállapításnak gazdag példatárát nyújtja az 1910. évi költségvetés tervezete.

A szegénység akkor torkollik reménytelenségbe, amikor az érintettek úgy érzik, hogy nincs esélyük helyzetük változtatásra, nem látnak reális lehetőséget saját sorsuk jobbra fordulására, de még arra sem, hogy gyermekeik az övékénél jobb helyzetbe kerülhetnek, magasabb társadalmi státuszba emelkedhetnek.

Kulcskérdés a mobilitás lehetősége. Addig, amíg van esély az intragenerációs, de legalább az intergenerációs mobilitásra, addig a szegénységben élők küzdenek a kiemelkedésért.

A helyzetükkel elégedetlen emberek számára a változtatásnak elvben kétféle lehetősége van. Az egyik a dezertálás, vagyis az elmenekülés, a kilépés az adott helyzetből. A másik a protestálás, azaz a tiltakozás a helyzet ellen, a szembefordulás, a konfliktusba kerülés.

Amíg látnak esélyt az érintettek a kimenekülésre, addig a szegénység által gerjesztett konfliktusok, a tiltakozások nem válnak napi gyakorlattá.

A reménytelenség, a kilátástalanság képezi a táptalaját az egymással, a magasabb státuszúakkal, a többségi társadalommal, a hivatalos világgal való szembefordulásnak. Ebben a helyzetben a minden reményüket elvesztett szegények egy része számára megengedettnek, sőt egyetlen lehetséges megoldásnak tűnik a deviancia. A súlyos és kilátástalan élethelyzet erőteljesen megnöveli a bűnözés, a káros szenvedélyekbe menekülés, az önpusztítás, vagy akár az erőszakos eszközöket alkalmazó nyílt szembefordulás valószínűségét.

A reménytelenség és következményei érzékelhetőek a körülöttünk lévő világban. Magyarország a polgárháborús állapotok közelébe sodródott. Sőt, ma Magyarországon lokális polgárháborúk dúlnak. Ezeket a harcokat ma még a szegények különböző csoportjai vívják egymás ellen.

Szegények lakta falvakban, nagyvárosi peremkerületekben a mindennapi élelmüket kertjeikben termelő idős, beteg, munkanélküli emberek harcolnak a mindennapi betevő falatot bármi áron, akár lopással is megszerezni akaró gyermekek ellen. A rendőri statisztikák nem mutatnak jelentős emelkedést a bűnözés, azon belül a tulajdon elleni bűnözés vonatkozásában. Ezek az általam polgárháborús küzdelemnek nevezett cselekmények jelentős része nem értelmezhető a hatályos jogszabályok kategóriáival. Amikor rendszeresen kiássák és elviszik a kertből a krumplit, a zöldséget, leszedik az éppen érő gyümölcsöt, elviszik a tyúkot, akkor ezek értékhatára nem éri el a bűncselekmény, de akár a szabálysértés alsó értékhatárát sem. Amikor a fiatalasszonyok nem mernek fényes nappal sem egyedül közlekedni az utcán, mert eléjük állnak, csúnya szavakat használnak, szexuális ajánlatokat tesznek nekik az unalmukban az utcán ténfergő munkanélküli fiatalemberek, akkor a rendőrök azt tanácsolják, hogy ne menjenek egyedül az utcára. Ha valakinek kinézik a házát és meg akarják szerezni, és ennek érdekében a gyermekek kőzáport zúdítanak a házból kilépőkre, a ház ablakaira, tetőzetére, akkor a rendőrök a gyermekkorúak ellen nem járhatnak el. Aki tud, az elmenekül, dezertál, amíg van hová. Aki nem, az védekezik, küzd, ahogy tud. Áramot vezetnek a kerítésbe, polgárőrséget szerveznek. Fegyverrel elkövetett gyilkosságok és gyilkossági kísérletek. Önvédelmi célokkal magyarázott fegyverkezés, erőszak fitogtatás, kölcsönös megfélemlítés.

A szegénység vámszedői az uzsorakamatra hitelezők. Ők is szegények, legalábbis kezdetben. Csak így tudnak beleolvadni az adott közösségbe, azért nehéz vagy lehetetlen rendőrségi akciókkal tetten érni őket. Maguk is ott élnek, odatartoznak. Az általuk megbízott behajtók, verőlegények is gyakran az adott közösségből kerülnek ki. Helyi csetepaté, fiatalok túlkapásai, családi perpatvar, ami történt, vagy utolsó előtti figyelmeztetés, hogy a tartozást törleszteni kell, különben jön a brutális leszámolás. És a brutális leszámolás miről ismerhető fel? Az erre szakosodott maffiózók nem hagynak bizonyítékokat. Nehéz vagy lehetetlen az indítékokat kideríteni, pláne, ha mindez olyan közösségben történik, amelynek tagjai maguk is érintettek, lekötelezettek, kölcsönökből élnek. Ha a brutális leszámolás főcélja, hogy tanuljanak belőle a többiek is, akkor nincs mit csodálkozni azon, ha tanulnak. Nem láttak, nem halottak, nem tudnak semmit.

A mindennapi életnek ezeket a küzdelmeit ma azért a szegények különböző csoportjai vívják, mert a harcterek lokálisak. Olyan településeken, településrészeken folyik a küzdelem, ahonnan a gazdagok, a jobb módúak, az érdekeik érvényesítésre képesek zöme elköltözött. Ám nő azoknak a térségeknek, helyeknek az aránya, ahol az élet ellehetetlenül. Mi lesz akkor, ha már a budai hegyoldalakra, a gazdagok lakta napos partra is kiterjed a küzdelem. A helyzet megváltoztatásának a dilemmája nemcsak a szegényekre, hanem mindenkire érvényes. Dezertálni vagy protestálni. Ha nem lesz hová dezertálniuk a magasabb társadalmi státuszúaknak, akár az elithez tartozóknak sem, akkor az élet rákényszeríti őket, hogy protestáljanak a szegénység ellen. Jó lenne nem megvárni ezt az időpillanatot. És jó lenne, ha nem a szegények, hanem a szegénység ellen indulna meg a küzdelem.

III. A szegénység elleni küzdelem hatékony módja

A kialakult valóban súlyos helyzetben mi adhat mégis reményt? Milyen alternatív kiutak, megoldási lehetőségek állnak nyitva előttünk?

1979-ben a közgazdasági Nobel díjat Theodore W. Schultz kapta. A Nobel díj átvételekor „Szegények közgazdaságtana" címmel tartott előadást. (Schultz 1983: 279-296.) Abból a megállapításból indult ki, hogy a jómódúak helytelenül közelítik meg a szegények gondjait, és mivel a közgazdászok rendszerint jómódúak, így az ő vonatkozó tanaik is tévesek. Leszögezte, hogy: az emberiség nagyobb része szegény, ezért a szegénység leküzdésével, sokkal többet kellene foglalkozni.

Fontos tudni, hogy a szegények éppen úgy jobb életet szeretnének maguknak és gyermekeiknek, miként a jobb módúak. Vagyis a sorsuk jobbra fordításának a vágya az ő esetükben is természetes törekvés.

Ma itt Magyarországon sincs okunk feltételezni, hogy a szegények bármely csoportja ne szeretne kikerülni a szegénységből, jelenlegi helyzetéből, illetve, hogy gyermekeinek ne szeretne sajátjánál jobb életet. Nem kell lebecsülni őket, nem kell

mindenáron valamiféle kívülről és felülről érkező megoldást keresni. Valódi kilábalás a szegénységből, csak a szegények elképzeléseihez, céljaihoz igazodóan, az ő részvételükre alapulóan képzelhető el. A szegények komoly tudással, ismeretekkel rendelkeznek, melyek jelentős mértékben gazdasági természetűek és a gyakorlatból származnak.

A szegények ugyanis nagyon komoly gazdálkodási tevékenységet végeznek. Azokból a minimális bevételekből, amelyekkel rendelkeznek, a család élelmezése, a lakhatás biztosítása, a megélhetés elemi feltételeinek előteremtése is komoly fejtöréssel, nagy találékonysággal, kitartó figyelemmel és nagy kreativitással oldható meg. A szegények a megmondhatói, hogy milyen éber figyelem és mennyi utazgatás kell a legolcsóbb, éppen akciós árucikkek beszerzéséhez. Milyen gondosan kell eljárni ahhoz, hogy éppen az utolsó pillanatban mégis kifizessék a lejárt számlát, de sose előbb. Mennyi háziasszonyi lelemény kell, hogy a legolcsóbb alapanyagokból változatos ételek kerüljenek az asztalra.

Schultz előadásában megállapította, hogy a szegénység leküzdéséhez nem az ipart kellene meghatározó ágazatnak tekinteni, hanem a mezőgazdaságot. A mezőgazdaság egyebek mellett azért is alkalmasabb a szegényeknek a munka világába történő bevonására, legális munkajövedelmekhez juttatására, mert nagyobb esélyt ad a munka örömének megismerésére, mint a szakképzetlenek által betölthető, többnyire mechanikus, monoton tevékenységet igénylő ipari munkakörök. A munka gyümölcse szemmel látható, sikerélményt adó. A mezőgazdasági munkával előállított termékek rövidebb távon is a család megélhetését szolgálhatják, akár közvetlenül, fogyasztható javak formájában is. Továbbá olyan ismereteket igényel, illetve biztosít, amelyek az otthoni gazdaságban, a ház körüli kertben is hasznosíthatóak. Magyarországon a természeti adottságok, a hagyományok miatt még kézenfekvőbb lehetőség a mezőgazdaság középpontba állítása a szegénység elleni küzdelemben.

Schultz számos szegény ország gazdasági adatait elemezte több évtizedre visszamenően, közöttük Indiáét, Mexikóét és több afrikai országét. Elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy sem az ipari befektetések, sem a technikai fejlesztések, sem a segélyezési programok nem hozták meg a várt hatást.

Vagyis nemcsak az iparfejlesztés nem járt a célként kitűzött hatással a szegénység felszámolása, vagy legalább lényeges csökkentése vonatkozásban. A segélyezési programok is legfeljebb rövidtávon, eseti jelleggel hatékonyak, a tüneteket csökkentik, ami persze egyáltalán nem lebecsülendő. A létfeltételek minimális szintű biztosítása, az éhen halás elkerülése, a betegek gyógyítása érdekében nagy szükség volt és van nemzetközileg és Magyarországon is a segélyekkel történő támogatásra. Ám világosan kell látni, hogy ez nem oldja meg az alapproblémát, nem szünteti meg magát a szegénységet.

A Nobel díjas Theodore W. Schultz kutatásainak eredménye szerint a szegénység alakulása a legszorosabb összefüggést a népesség minőségének változásával mutatja.

Schultz a „népesség minősége" kifejezésen nagyjából azt értette, amit mi most a népesség életminőségének mondunk. Vagyis az adott területen élő emberek létszáma, összetétele, egészségi állapota, iskolázottsága, szakképzettsége, mentalitása, viselkedési kultúrája, az elért tudományos eredmények és azok gyakorlati alkalmazása képezik azokat a fontos tényezőket, melyek meghatározzák az életminőséget, amelyekkel mérhető a népesség minősége.

A tények egyértelműen azt mutatták, hogy a szegénység elleni küzdelemben valódi eredményeket, igazi javulást azok a beruházások hoztak, melyek az „emberi tőkébe" történtek.

Vagyis Schultz nyomán feltételezhetjük, hogy az élő, elven ember, az adott ország lakossága, az azt alkotó különböző csoportok szemlélhetőek tőkeként, vagyis olyan erőforrásként, kincsként, mely a gazdasági fejlődés meghatározó erőforrása. Ám az emberi tőke is különböző minőségű, különböző hatékonysággal, ha tetszik profitrátával hasznosítható. Ahhoz, hogy a legjobb eredményeket érjük el, előbb javítani kell a minőségén. Ezek az „emberi minőség" javítására tett erőfeszítések, az emberi tőkébe fektetett beruházások nagyobb nyereséget idéznek elő, mint bármely technikai, műszaki, ipari beruházás.

Schultz tipizálja, és egyenként vizsgálja ezeket a legproduktívabbnak bizonyuló, emberi tőkébe történő, minőségjavító beruházásokat.

Gyermeknevelés

Elsőként emeli ki a gyermeknevelésbe történő beruházást. Megállapítja, hogy ahhoz, hogy a felnőtt társadalom nagy munkateljesítményt nyújtó, fizetőképes keresletet biztosító gazdasági szereplővé váljon, először is a gyermeknevelés jó minőségét kell biztosítania az államnak. Megfelelő táplálkozást, öltözködést, lakást, gondoskodást kell biztosítani a gyermekeknek fogantatásuktól elkezdődően. Felhívja a figyelmet arra, hogy az állam, amikor a családoknak anyagi támogatást biztosít a gyermekneveléshez, ez nem minősíthető „jóléti kiadásnak", nem kezelhető olyan költségvetési kiadásként, mely csökkenti a beruházásokra fordítható és így gazdasági hasznot hozó költségvetési források körét. A gyermeknevelési támogatás a lehető legjobb beruházás a legszűkebben értelmezett gazdaságtani szempontok alapján is.

Magyarországon, ahol a népesedési viszonyok alakulása hosszú ideje aggodalomra ad okot, ahol a társdalom elöregedése önmagában is súlyos szegénységi kockázatot jelent, különösen érthetetlen ennek a gazdasági racionalitásnak a figyelmen kívül hagyása. Azok az intézkedések, melyek a gyermeknevelési támogatások körét szűkítik, gazdaságilag is irracionálisak és pontosan előreláthatóan a szegénységet növelik.

Egészségfejlesztés

A versenyképes gazdaság érdekében, a szegénység leküzdéséért a másik fontos beruházási terület az egészség. Könnyen belátható, hogy azok az emberek, akik jó egészségi állapotúak, nagyobb valószínűséggel képesek gondoskodni magukról és családjukról. Belőlük jobb munkaerő válik, nagyobb teljesítmény nyújtására képesek, többet fogyasztanak. És megfordítva, azok az országok, ahol rossz az emberek egészségi állapota, több pénzt kénytelenek gyógykezelésre fordítani, több a munkából kieső idő, kevéssé versenyképesek.

Az egészségbe történő beruházás a magas szintű gyógyító munkát, rehabilitációt, prevenciót támogatja, de szélesebb értelemben is támogatja a testi, a lelki és a szociális jólétet.

Oktatás, szakképzés, felnőttképzés

A tudásalapú társadalomban a tudás gyarapításába történő beruházás sok szempontból hatékony. A szegénység leküzdése szempontjából is egyértelműen a legjobb módszer a tudás gyarapítása. Empirikus adatokkal bizonyított tény, hogy Magyarországon is, miként minden modern társadalomban, a szegénység ellen a legjobb védelmet a magasabb iskolai végzettség nyújtja. Bármennyire tény ma Magyarországon a diplomás munkanélküliség léte, mégis a felsőfokú végzettség adja a legnagyobb esélyt a munkanélküliség elkerülésére.

Az aktuális munkaerőpiaci igények alakulása, a szakértelmiség iránti fizetőképes kereslet átmeneti pangása nem ingathatja meg azt a meggyőződést, mely szerint a nemzet nagysága a kiművelt emberfők számától függ.

A tudás, a szakképzettség folyamatos megújítása olyan igénnyé vált, mely természetes követelménnyé teszi az élethosszig tartó tanulást.

A felnőttképzésbe történő beruházás nélkülözhetetlen és megtérülő. Feltéve persze, ha nem egy tökéletesen elhibázott felnőtt átképzési rendszerre költenek csillagászati összegeket.

A szegénység leküzdése érdekében az oktatásba történő beruházásnak ki kell terjednie arra is, hogy a szegények számára legyen egyértelmű, hogy a tanulás gyermekeik és a maguk számára valóban a jobb helyzetbe kerülés járható útja. Ehhez kell a minta, mely igazolja, hogy a nagyobb a tanulás hatékonyan segíti a boldogulást, másrészt kell annak bizonyossá tétele, hogy a szegény családok gyermekei és akár a szegénységben élő felnőttek is sikeresek lehetnek a tanulásban. És persze a minimális feltétel az alapfokú oktatási intézmények, az óvodák és általános iskolák elérhetősége. Tarthatatlan helyzet, hogy éppen a legszegényebb településeken iskolákat zárnak be, osztályokat vonnak össze és nincs elegendő óvodai férőhely. Nemcsak a gyermekek alapvető joga, hogy lakóhelyük közvetlen közelében járhassanak óvodába, általános

iskolába, de gazdasági, társadalmi érdek is, hogy a szegény családok gyermekei a lehető legjobb minőségű oktatásban részesüljenek, minden lehetséges eszközzel a továbbtanulásra motiválódjanak. A szegény családokban szocializálódott gyermekek egy része számára a sajátos szociokulturális környezetből érkezés az iskolában az egyéni képességek hiányaként, rossz tanulmányi teljesítményként értékelődik. Rendkívül fontos a pedagógusképzés, az oktatási rendszer átalakítása során annak elérése, hogy a gyermekek korai szocializációját figyelembe vevő, a gyermekek tanulási motivációit erősíteni képes, sikerélményeket nyújtó és továbbtanulásra ösztönző oktatási intézmények támogassák a mobilizációt, a szülők társadalmi helyzetétől magasabb státuszba kerülést, a hátrányok automatikus átörökítésnek megállítását.

A tudás átadása ki kell terjedjen a boldoguláshoz nélkülözhetetlen kreativitás, vállalkozási, és innovációs készség fejlesztésére, továbbá egy társadalmilag elfogadott értékrend, magatartáskultúra kialakítására.

Információk elérhetősége

Az információs társadalomban a korábbi hátrányok leküzdésének, így a szegénység leküzdésének is egy fontos eszköze az infokommunikációs eszközök, technikák, technológiák alkalmazása.

Ha a korszerű tudástartalmak elérhetővé válnak a hagyományos oktatási, képzési rendszerből korábban kimaradtak, netán kirekesztődtek számára, akkor ez új esélyt adhat gyermekek és felnőttek számára egyaránt. Az információkhoz való kellő időben történő hozzáférés az élet minden területén, így a gazdaságban, a munkavállalás, a vállalkozás világában is javítja a pozíciókat.

Az információcsere felgyorsulása, kibővülése, megnöveli a közös érdekek, törekvések felismerését, az érdekek érvényesítésének hatékonyságát. Az érdekérvényesítő képesség a szegények körében rendszerint gyenge, tehát ez is jelentős változás.

Magyarországon a társadalmi egyenlőtlenségek erőteljesen leképeződnek, összefüggnek a területi egyenlőtlenségekkel. A hátrányos helyzetű régiókban, településeken élők számára a szegénység kockázatát a lakóhely maga is növelte. Ezeknek a térségeknek, falvaknak az információs társadalomba történő bekapcsolódása, a távoktatás, távmunka, az információáramlás rendszerébe történő bekapcsolódás segíthet hátrányaik, szegénységük leküzdésében.

Kutatás, fejlesztés és az eredmények gyakorlati hasznosítása

A szegények társadalmon belüli alacsony státusza szorosan összefügg azzal, hogy a modern ipari társadalom újratermelési rendszerében nem tudtak magasabbra kerülni, integrálódni. Ha feltételezzük, hogy Magyarország is belátható időn belül túljut

az indusztriális fejlődési szakaszon és felismeri, hogy a valódi fejlődési esélyt nem az iparosítás jelenti többé, akkor az új, posztindusztriális fejlődési szakaszban a tudományos eredmények, a kutatások és fejlesztések válhatnak a gazdasági versenyképesség javulásának és ezzel együtt a szegénység leküzdésének fő erőforrásaivá.

Az emberi tőkébe történő beruházástól várható hatások:

- várható élethossz, egészségben töltött idő növekedése
- munkaképesség javulása, hosszabb megőrzése
- hatékonyabb munkavégzés, sikeres vállalkozás, magasabb jövedelem

Ezek gazdasági eredményei:

- javul a termelés hatékonysága
- nő a fogyasztás
- nagyobb a fizetőképes kereslet

Mindezt könnyűnek tűnik belátni, különösen, ha ismerjük azokat a gyakorlati példákat, melyek bizonyították, hogy az egészség fejlesztésébe, az oktatásba, a tudományos kutatásokba történő beruházások gazdasági csodákat eredményeztek, a szegénység elleni harc sikeréhez vezettek.

A politikusok, az állami döntések meghozói, a központosított forrásokat költségvetési keretek között és más módokon szétosztók mégis nehezen fogadják el ezt a megközelítést.

A politikai döntéshozók gyakori tévedései:

- „Jóléti kiadásként" kezelik az emberi erőforrásokba történő beruházást, és szembe állítják a „takarékossággal", a termelő beruházásokkal
- Az iparfejlesztéstől várják a szegénység csökkenését
- A városokat preferálják a falvakkal szemben
- Adományokkal próbálják enyhíteni a szegénységet

Nincs már sok időnk. A szegények reménytelensége könnyen olyan helyzetet idézhet elő, amelyben reménytelenné válik a társadalom egészének fejlődése. Minél hamarabb meg kellene keresni a szegénységből kivezető utakat, melyek nemcsak a szegények, hanem az egész ország számára új reményeket adhatnak.

IV. Összegzés

A szegények helyzete akkor válik reménytelenné, amikor túl sokan vannak, helyzetük romlik és kilátásuk sincs saját sorsuk jobbá válására, de még arra sem, hogy gyermekeiknek jobb jövőt remélhetnek.

Ha a szegények a reményt is elvesztik, akkor olyan feszültségek, konfliktusok, erőszakos összecsapások válnak reális veszéllyé, melyek a magasabb státuszúak élethelyzetét is ellehetetlenítik és az egész társadalom fejlődését veszélyeztetik.

Ma Magyarországon egyre többen szegényednek el, egyre nehezebben élnek az emberek, a szegények egyre szegényebbek és családok tömegei találják kilátástalannak helyzetüket.

A feszültség érzékelhetően nő, szaporodnak a konfliktusok, helyenként és időnként olyan állapotok válnak uralkodóvá, melyek polgárháborús viszonyoknak is nevezhetők.

Ha kivezető utat keresünk, ha eredményesen akarunk fellépni a szegénység ellen, ha hiszünk a jelenlegi gyakorlattól eltérő alternatívákban, akkor érdemes fontolóra vennünk Theodore W. Schultznak, a Nobel díjas közgazdásznak a szegénység elleni küzdelemre vonatkozó nézeteit.

Schultz nézeteit a következőkben foglalhatjuk össze, illetve aktualizálhatjuk: A szegénység elleni küzdelem sikerének alapfeltétele, hogy az érintettek helyeseljék, maguk is vegyenek részt benne.

A küzdelem társadalmi szintű célja: a jó minőségű munkaerő biztosítása és a fizetőképes kereslet bővítése. Ehhez egészséges, nagy tudású, jól képzett, megfelelő kompetenciákkal, naprakész információkkal rendelkező emberekre van szükség, és arra, hogy a tudományos eredményeken alapuló gyakorlati fejlesztések javítsák a lakosság életminőségét.

Az államnak az emberi tőkébe történő beruházásokra kell fordítania figyelmét és a rendelkezésre álló anyagi forrásokat.

Az állam kiemelt feladata, hogy támogassa:

- a gyermeknevelést,
- az egészségfejlesztést (megelőzés, gyógyítás, rehabilitáció),
- az oktatást, nevelést, képzést,
- az információs társadalom nyújtotta lehetőségeknek a mindenki számára hozzáférhetővé tételét,
- a tudományos kutatásokat és azok eredményeinek gyakorlati alkalmazását a fejlesztésekben.

Állami feladatnak tekinti Schultz azt is, hogy az iparnak biztosított prioritás helyett a mezőgazdaság és a szolgáltatások fejlesztését, a nagyvárosok preferálása helyett a falvak fejlődését állítsa előtérbe.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az adományozás, a segélyezés nem hatékony módja a szegénység felszámolásának, csökkentésének.

Irodalom

SCHULTZ, Th. W. 1983: *Beruházás az emberi tőkébe.* KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ, Budapest

Zsolt Péter

Több, mint divat, kevesebb, mint polgárosodás[1]

Az alábbi írás a 80-as évekből tekint vissza a 70-esig, s előre az ezredforduló utáni időszakig. Igyekszik a márkák, a gazdaság, és az értékek felől megközelíteni mi is volt Magyarországon a szerepe a divatnak ezekben az évtizedekben.

A 80-as évek divatlapjairól egy intelligens, nem kihívó, de szép manöken néz ránk, akit bármikor szívesen elfogadnánk barátnőnek. A divat ezt a kiegyensúlyozott típust emelte ki, miközben az egész társadalom gazdaságostul, és politikai értelemben átalakulás alá került, és fortyogni kezdett.

A 80-as évek politikai értelemben először csak lazult, s épp a lazulás által kialakuló ideológiai válság tette lehetővé a kiskereskedelemben rejlő energiák felszabadulását. Másfelől az állami nagyvállalatok sem adták meg magukat azonnal, sőt, a nagyvállalatok egymás közti versenye is a minőségjavulást szolgálta. Ha győztest kell hirdetni az állami vállalatok és a butikok versenyében, akkor az vitathatatlanul a kisipar volt, méghozzá nem az a kisipari szövetség, amelyet az állam irányított, hanem az új, spontán létrejövő szervezetlen magánvállalkozások.

Ami az utca emberének, azaz a középosztálynak az életszínvonalát illeti, az is egységesen emelkedett a 80-as években, s úgy tűnt egyesek meggazdagodása, és az „eredeti tőkefelhalmozása" nem okozza közvetlenül más emberek elszegényedését, sőt, új munkalehetőségekkel is szolgál mindenkinek. A 80-as években az emberek az úgynevezett második gazdaságban még többet dolgoztak, mint a korábbiakban, s ráadásul saját jószántukból, nem sztahanovista mozgalmári kényszerből.

A 80-as évek fogyasztója jó fogyasztó volt, mert nem csak többet akart fogyasztani, de több pénze lévén többet is tudott. Semmilyen puritán vagy kispolgári értékrendszer nem tartotta vissza a fogyasztás vágyától, hiszen ezek ekkorra már kivesztek belőlünk, talán csak az eladósodástól való félelem volt, ami akkor még jellemezte piaci attitűdjeinket. A tömegek fogyasztását kifejezetten az újdonságok megszerzésének vágya motiválta, tehát egy új vonás jelent meg: nem a márkák birtoklására vágytak ekkor a magyarok, mint a 70-es években, hanem pusztán a csinos

[1] Az írás a Magyar Televíziónak készített háttértanulmány átdolgozott verziója, melyet a Visszajátszás című produkció rendelt meg. Eredeti címe „A butik tündöklése és bukása – a 80-as évek divatja Magyarországon" az elkészült produkció linkje pedig: http://premier.mtv.hu/Hirek/2009/09/10/10/Visszajatszas__Voros_Oktober_a_kifuton_.aspx

és megfizethető ruhadarabokra.[2] Mivel egyre többet tudtak és akartak költeni divatos és kevésbé minőségi dolgokra, ezért aki felfedezte a ruha- vagy a kozmetikaiparban megjelenő réseket, vállalkozásával pillanatok alatt meggazdagodhatott. A termelés a fogyasztási vágy miatt felpörgött. Régóta fojtogatta már ezt a piacot a hiánygazdaság, melyet például a sportolók által szállított kelet- és nyugat-európai csempészárukkal, feketepiaccal (Ecseri) csak többé-kevésbé lehetett kielégíteni.[3]

A hagyományos szocialista termelési modellben ellustult nagyvállalatok is ébredeztek csipkerózsika álmukból. A nagyvállalatok ugyanis nem szűntek meg azonnal a butikok megjelenésével, nem is a magyar butikok tették őket tönkre, jól megférték egymás mellett, ahogy a nagyhalak és a kishalak is kísérik egymást, olykor akár még valamiféle biológiai szimbiózist is alkotva.

Az egyéni kezdeményezést elfojtó szocialista tervgazdasági rendszer lazulása tette lehetővé a butikok létrejöttét, de ennek volt köszönhető a nagyvállalatok hatékonyságnövekedése is. Pillantsunk bele egy kicsit az állami nagyvállatok világába. A lefojtásnak a lényege itt abban nyilvánult meg, hogy a jól teljesítő vállalatok pénzét elvették, és átcsoportosították a rosszul teljesítőkbe. A redisztribúció, azaz az ilyen kontraszelektív újraelosztás látszólagos teljes foglalkoztatást eredményezett, egyúttal azonban olyan termékek előállítását tette tömegessé, ami csak a hiánygazdaságban értékesíthető.[4] Nem is volt ezzel különösebb gond, amíg a KGST piac létezett, és minden egyes ország bármit is állított elő, a másik meg kellett vegyen, ha a megállapodást úgy szólt. Az óriási szovjet piac pedig szinte bármit fel is tudott szívni.

A központi hatalom gyöngülése helyzetbe hozta az állami vállalatvezetőket is. A ruhaiparban is az lett az érdekük, hogy minél nagyobb autonómiára tegyenek szert, amibe beletartozott az önálló, saját gazdálkodás is. Először főként úgy forgathattak többet vissza saját termelésükbe (akkor vontak el a sikeres vállalatoktól kevesebb hasznot), ha a termékeik iránti társadalmi igényről meg tudták győzni a központi tervutasítás pénzosztóit. A meggyőzés eszköze a nyugatiakhoz hasonlatos reklám lett, noha hiánygazdaságban a reklám nélkül is vásárolták volna az emberek. A szocializmusban az állami vállalatok reklámjai olyan önmenedzselések voltak, melyeket politikai lobbizásnak nevezhetünk, nem csak a piacnak, hanem a tervutasítást kiagyalóknak szólt. Egy Május1 Ruhagyár, egy Pécsi Kesztyű, a Cipőbolt, vagy a Centrum, a Skála Áruház, Sárvári Termál Kristály, a Patyolat, a Gelka stb. reklámjaival olyan szolgáltatásokat, és árukat hirdettek, melyeket az emberek amúgy is ismertek,

---

[2] A márkákhoz való hazai viszonyulással többet foglalkozunk ebben az írásban, de sem elméleti, sem nyugati összehasonlításra nincs módunk, ehhez ajánljuk Wally Olins művét (2004).

[3] A szocializmus feketézésének időszakáról ld. Medvedev Katalin írását, mely Simonvics Ildikó – Valluch Tibor szerkesztett kötetében található (2009.130-148). Írásunkhoz a kötet majd mindegyik tanulmányát haszonnal forgattuk.

[4] Ezekben a gondolatokban Kornai Jánosra támaszkodunk, aki elsőként foglalta össze a szocializmus nagyvállalatainak működési mechanizmusát.

egyúttal viszont ezek a vállalatok reklámjaikkal nélkülözhetetlenségüket is közölték politikai feletteseikkel.

A nagyvállalatok sajátos szocialista versenye a 80-as években ugyanakkor a külföldi tőke bevonása nélkül teremtett minőségjavulást, és fejlődést. A magánvállalkozások engedélyezésével ezzel együtt tette a 80-as évek második felét a piaci forrongás időszakává. A vásárlók fellendülésként és színesedésként is élték meg az egész évtizedet, a főbb áruházak Csillag, Verseny, Corvin, Skála, Divatcsarnok, Luxus iránti érdeklődés pedig átbillent a butikok kínálataira. Pedig ezek a szocialista nagyvállalatok már minőséget is produkáltak, míg a butikor először csak a formavilágukkal és a gyors divatkövetésükkel váltak sikeressé. Aztán a rendszerváltás időpontjában, tehát 1989-1990-ben jó minőségű öltönyökben járó arany-nyakkendőtűs fiatal férfiak jelentek meg. Ők már egyértelműen nem a szabadidőt reprezentálták, amit a butikvilág szolgált ki főként a női vásárlók kegyét keresve, hanem a munka világát, ahol decensnek és meggyőzőnek kellett lenni.

Az általános jól öltözöttségen keresztül a személyiséget is formálni a divat, mely együtt járt más változással is, gondolok itt az évtized fordulóján elszaporodó szolgáltatóipari állásokra. Egyre több munkavállalónak olyan szerepet kellett megtanulni, ahol üzleti partnerként kellett megjelenni, ahol nem tárgyakkal, hanem más emberekkel kellett bánni. Különösképp robbanásszerűen fejlődött a pénzügyi szektor, és a 80-as évek első felének színes ifjúságkultúrája-szubkultúrája helyett a fiatalok inkább a munka világa felé orientálódtak. A polgárosodás Magyarországra a divaton keresztül,[5] a fiatal férfivilágon keresztül is érkezett, a ruhák behatoltak a személyiségekbe, a viselet a magatartásba. Később szaporodni kezdtek a személyiséget már nem felszabadító, mint inkább megkötő jelmezszerű cégviseletek is, a 90-es évek munkavilágának már ez lett a meghatározója, amely inkább a kötelező utánzás kényszerét jelentette, semmint az individuális érvényesülés szabad lehetőségét.

A 90-es években visszaesett és átalakult a butikvilág, a versenyben elsősorban az iparművészeket is foglalkoztató minőségi vállalkozások tudtak megmaradni, hisz ezek kiszolgálták a középosztály szűkebb gazdagodó részét. A fellendülés apróbb hullámai közé sorolhatóak az oktatási vállalkozások, 1985-ben alakult a Budapesti Divatiskola, melyeket később több hasonló szakképző követett. A legtöbb intézmény, és divattal kapcsolatos magánkezdeményezési forma (stúdiók, divatrendezvények, sminkverseny stb.) már a 80-as évek elején megjelent, sőt akár folytonosság is megfigyelhető. A Clara Szalon, mely Rotschild Klára háború után meghagyott pártelitet öltöztető szabósága volt, tovább prosperált a 80-as években is, miközben 1983-ban megjelent üzletével Pierre Cardin, majd az Adidas, a Benetton, a Hugo Boss.

A rendszerváltással az újdonságok mellett azonban egy jóval meghatározóbb hullámvölgy keletkezett, a szocialista termelés megsínylette a falak leomlását, és maga

[5] Ez alatt itt a szűken vett öltözködésen túl a viselkedést, időtöltést is értjük, mely a szakirodalomban mára bevett megközelítés. Ld. pl. Solomon, M. – Rabolt, N. (2004).

is összeomlott, ami kiterjedt a társadalom egészének fogyasztási lehetőségeire, a munkahelyek elvesztésére, az életszínvonal csökkenésére. Maradtak az alapvető fogyasztási cikkek, mint az élelmiszer és a lakhatás meg a következő generáció oktatásának finanszírozása. A ruhák vásárlási kedve és lehetősége több szempontból is visszaesett. Se pénz nem volt rá elég, sem pedig az az átható átalakulás és termékbőség nem hatott olyan ellenállhatatlan módon, mint a 80-as években. És megsínylették a rendszerváltást a szocializmus olyan intézményei is, mint a Magyar Divat Intézet, amely a konfekcióipar irányítását végezte, vagy az OKISZ Labor és a Fővárosi Kézműipari Vállalat, vagy a nagyáruházak, köztük a magyar divatipar zászlóshajója, a Luxus Áruház.

Miközben egy teljesen kiépített, egymást kiegészítő szocialista állami rendszer összeomlott, és a tömegkultúra disco divatja is leáldozóba került, a társadalmi egyenlőtlenségek kiterjedtek az anyagi függetlenségüket kereső fiatalokra. A jó fizetésre szert tevő kisebbség esetében megnőtt a márkák fontossága. Ez azonban már nem a középosztály teljességét érintette, mint a 70-es években, hanem csak az anyagilag sikereseket, akik önmaguk megkülönböztetésének lehetőségét látták a márkák megszerzésében, és ez illeszkedett is a nyugati yuppiek divatjához. A márkákon keresztül a sikeresség rejtőzködő reprezentálása már nem politikai természetű volt, és a yuppiek számára a márka már nem annyira a szabadság mámorát, mint inkább a biztonságérzetet és kiválasztottságot volt hivatva garantálni.

A 70-es évek a márkák bűvöletében telt el, és az otthon kiragasztott nyugati termék poszterek, pl. cigarettáról, alkoholról, ruháról, tisztaságszerről a nyugat szabadságát jelentették – nem beszélve a termékek valódi birtoklásáról, mely ki is zárta, hogy elfogyasszák őket, vagy ha mégis, a termék csomagolását, üvegét, dobozát központi helyre rakták. Ezeket a termékeket tehát inkább birtokolni volt jó, mint fogyasztani, a nyugat szimbolikus tőkéjét hordozták magukban és ízükben, esztétikájukban is csodálatot keltettek. A 90-es években pedig a márkák egy megkülönböztetett réteg számára váltak csak és kizárólag önmaguk számára jelekké. A minőség magától értetődő volt, de az, hogy csak kevesen tudták megfizetni a megkülönböztetés igényét szolgálta. Más réteghez tartozó fel sem ismerte, be sem tudta azonosítani ezeket a márkákat, fehérneműk, zoknik, órák stb. esetében pedig nem is voltak láthatók, csak a tudat, hogy viseli a yuppie okozott pozitív érzelmeket. A márkákat ekkor már inkább „fogyasztották", sőt rejtegették, mint hivalkodtak velük. A 70-es évek státusszimbólumai női termékekben, szappanokban, üdítőitalos dobozokban, ruhadarabokban is megmutatkoztak, míg a 90-es évek yuppie márkái a férfiak világa lett, az illatszerek és tisztálkodószerek legdrágább elittermékei épp úgy, mint a fehérneműk, az autók, vagy a lakásban felhalmozható méregdrága belsőépítészeti elemek és tárgyak – ez utóbbiak se mutogatásra készültek, az „elit" rejtőzködni kezdett, mert félt az irigyektől. E között a két pont között válik érdekessé a 80-as évek divatja, melyben ugyan szintén van jelentősége a márkáknak, hiszen a Váci utcában megnyíló Adidas bolt előtt mindig hosszú sor állt, mégis inkább nevezhetjük ezt az időszakot a

bármilyen újdonság iránti fogyasztási láz időszakának, melyben mindkét nem, de különösen a nők képviselték magukat.

A 80-as évek sajátossága ugyanis a 90-essel szemben, hogy még együtt mozdul felfelé a középosztály, a 70-es évekhez képesti eltérés viszont az, hogy az individualitás oly mértékben kerül előtérbe, hogy a divat kezdte elveszíteni társadalomintegráló képességét. Ez nyugaton is így volt, a divat felgyorsult, és komolyságát is vesztette, a disco a 80-as évek második felében már nem ragadta magával az ifjúságot, szenvedély helyett csak szórakozást nyújtott, amin a videodisco sem tudott már segíteni. A divatnak ez az általános erőtlenedése párosult nálunk a középosztály átmeneti minőség iránti igénytelenségével, a butikkorszakkal. Olyan bennszülöttek voltunk a 80-as években, mikor is az általunk előállított üveggyöngyökkel saját magunkat bódítottuk el.

A hiánygazdaság egyszerű fogyasztója bármit megvett, ami kifizethető volt a számára, és ami tetszetősebbnek látszott az addigi termékeknél. Voltaképp kiéhezett fogyasztó volt, akit a szocializmusban böjtöltettek, de akinek eközben alacsonyabb szintre is került a minőség iránti igénye. A szabadságot számára már nem csak a nyugati termék jelentette, bár a Trapper farmer vagy az akkori Tisza cipő „cikinek" számított, de egy noname butikos termék épp úgy megfelelt, mint a 70-es években egyedül elfogadható Levis, LeeCooper vagy Wranger farmer. A nagy állami vállalatok termékei és márkaépítési kísérletei inkább kudarcot vallottak, miközben a sportruházat iránti igény tovább nőtt. A kudarc oka részben lehetett a formatervezési hiányosság is, de még inkább az, hogy a szocializmushoz kötődő imidzset cipelték magukon, melyektől a butikok mentesek voltak még akkor is, ha rosszabb terméket állítottak elő.

A 80-as években a divat iránt érdeklődőt már ellátta a média. (Fürge Újjak, Ez a Divat, Pesti Divat, ifjúságnak szóló magazinok, Nők Lapja, sőt a Burda magyar nyelvű kiadása is megjelent, ami addig szabásmintáival ritka kincsnek számított.) Ezzel az információdömpinggel a szocialista divatot tervezni akaró intézményrendszere nem tudott mit kezdeni.

A jobb szabásminta, néhány csat, vagy csak a legújabb divatigényeket gyorsan követni tudó termékek bizton számíthattak a sikerre a márkás termékek mellett is, sőt, mivel jóval olcsóbbak voltak, akkor is szívesen megvették őket, ha az anyag egy éven belül tönkrement. A szocialista nagyvállalatok túl lomhák voltak, és túl kevés formai variációval tudtak megjelenni a butikok „varrodáihoz" képest.

A 80-as évek végére a magyar tervezői láz nyomta rá a bélyegét, s bárki lehetett tervező, nem kellett profinak lennie. Inkább szervezői készségekre volt szükség, de elvileg bárki találhatott bedolgozót is, aki megvarrta, amit kellett. A varroda néha nem más volt, mint otthon lévő kismamák beszervezett csoportja. Mivel az anyag minősége kevésbé volt fontos, mint a külcsín, ami a hasznot maximalizálta, az az olcsó nyersanyag ára volt, s néha nevetségesen alacsony, nem piaci áron lehetett az állami nagyvállalatok nyersanyagához jutni, bár a folyamatos utánpótlásra nem volt garancia.

Már a 80-as évek végén a szociológusok felfigyeltek arra, hogy a divat világában lévő változások az egész békés rendszerváltás ideáltípusát, magyarázatát adják. Ugyanis mégiscsak kérdés az - különösen a butikvilág legelejének kérdése -, hogy miként is mehetett ki az állami vállalat által előállított szövet vagy bőr magánkézbe, még ha az a magánember meg is fizette. Később persze már a vállalkozói kedvvel rendelkező fiatal, feltörekvő középosztály bármely tagja hozzájuthatott nyersanyaghoz, de az elején…. A válasz már akkor az volt a kutatók részéről, hogy a politikai elithez tartozók gyerekei, élettársai, feleségei törhették át először a gátat. Érdekeltek is voltak az új piacon való megjelenésben, és az esélyeik is jobbak voltak. A butik elindításának legneuralgikusabb pontja az engedélyek megszerzése számított, és a nyersanyagokhoz való hozzájutás is ugyanilyen engedélyeket kívánt, ha nem is az engedélyek hivatalos formáját, de a kijárásos módszerek ismeretét.

A beindult vállalkozás is állandóan, stabil módon csak akkor tudott működni, ha a nyersanyag-utánpótlás a hazai vállalatokon keresztül biztosítva volt. Ha a szülők a szocializmus vezető kádereihez tartoztak, akkor a gyerekeik is könnyebben lehettek vállalkozók, és mivel a szülőknek ezek után már nem állt érdekükben gátat szabni a gazdasági átalakulásnak, a szocializmus ideológiai alapjainak fenntartásához épp azok részéről fűződött a legkevesebb érdek, akik a hatalom legmagasabb csúcsain helyezkedtek el[6]. A piac lassú szabadjára engedésének hullámára aztán már az egész ország felült. Ami azonban nem jelenti azt, hogy a rendszerváltozás előtti butikvilág sikeres vállalkozói nem tekintettek aggodalommal a Parlament csúcsán lévő vörös csillagra, ami mindvégig figyelmeztető jelként is szolgált a számukra, hogy ennek a frissen kapott szabadságnak és számukra szerencsés, bár nagy szorgalommal megteremtett jólétnek bármikor vége lehet. A szovjet katonák is „ideiglenesen" itt állomásoztak még.

A 90-es évek végi szociológiai kutatások nagyjából igazolták ezeket a feltételezéseket, de kiegészítették azzal, hogy a pártpolitikai lojalitásnál még fontosabb volt a párt közelében eltöltött idő, s az így megszerezhető kapcsolatok, valamint ezzel párhuzamosan a tanulásban eltöltött évek. Csak e kettő együttes megléte – tehát a kulturális és kapcsolati tőke együtt - valószínűsítette a 80-as években a vállalkozóvá válást.[7]

A butikok mögött magánvarrodák működtek, a magánvarrodák mögött egy kereskedő vállalkozó állt, aki a nyersanyagot szerezte be, s ha kapcsolatai jók voltak, a vállalkozás beindult. Egy másik kapu is megnyílt, amelyet az úgynevezett GMK-s konstrukció adta. A GMK-k működését a párt azért engedélyezte, mert így talált legális megoldást az átalakulni készülő gazdaságra. Hogy aztán mennyi volt ebben a tudatos

---

[6] Hankiss Elemér jelentkezett elsőként ezzel a gondolatmenettel, mely később általánosan elfogadottá vált a hazai szociológiába. Ld. pl. Hankiss E. (1989).

[7] Róbert Péter kutatására támaszkodunk itt http://epa.oszk.hu/00000/00017/00049/pdf/robertpeter.pdf Ezen kívül ajánljuk még a Korunk 20. századról készített tematikus 2010. áprilisi számát.

önérdek felfedezése, melynek során szintén zömében a hatalomhoz amúgy is közel lévők kerülhettek a meggazdagodás pozíciójába, mennyi a fogyasztói nyomás, mely egyre kevésbé tolerálta a 80-as években a termékhiányt, vagy az a hit, hogy így lehet nagyobb teljesítményre bírni a szocialista gazdaságot, nem tudni. A politikai rendszer stabilitásának biztosítéka nálunk Magyarországon a „legvidámabb barakk" megjelölés volt, az emberek nem akartak politizálni, ha cserébe mindenhez hozzájuthattak. Ám minél inkább megpróbálta kiszolgálni a politikai hatalom a fogyasztói igényeket, annál inkább megnőttek ezek az igények, melyeket a szocialista rendszer végül is képtelen volt ellátni. Egy ilyen átmeneti próbálkozásnak tekinthető a GMK.

A GMK-k lényege az volt, hogy az állami vállalatok gépein, a napi munkaidő letelte után szabadon végezhető lett a termelői munka. Az állami vállalattól valamilyen méltányos konstrukcióban az ott dolgozók bérelhették ezeket a gépeket. A fél ország GMK-zott, ki szervezte, ki munkaidő után maradt a tervező asztal mögött vagy a gép mögött, és állította elő a terméket.

A butikok és a nagyvállalatok között létezett tehát egy informális hálózati kapcsolat, de létezett egy jogilag átlátható is. Mind az apák és fiaik apák és feleségük vagy lányaik közti megsegítések, mind pedig a GMK-k, a butikok és a nagyvállalatok közti határterületet képviselték, a szimbiózis jeleit mutatták. Létezett ezenkívül a régi tiszta szocialista vállalati forma is. Ezen belül is megfigyelhető volt a 80-as években az innováció, sőt, bizonyos szakértelem itt is összpontosult.

Az OKISZ Laborban, melyben eredetileg a ruhaipari tömegtermékek tervezéseivel foglalkoztak, a 80-as években már egyedi terveket is készítettek, és mivel a magas színvonallal képzett iparművészek kaptak itt állást, nyilván nem a tervezői fantázia vagy szakértelem volt a kevés, hanem a lehetőségek. A gyárak vezetői termékfelügyelői voltak tisztában azzal, hogy üzemeikben technikailag mi kivitelezhető, így tulajdonképpen ők határozták meg milyen anyagokból, és milyen szabásminta állítható elő. (Korábban még a politikusok is beleszóltak ebbe valamilyen szocialista ideológiára, erkölcsre hivatkozva.) A tervezőknek ezekhez a paraméterekhez kellett alkalmazkodniuk, és ezek persze mindig hátrébb voltak, mint a nyugati konfekcióipar.

Ennek a szocialista nagyvállalati vonulatnak a csúcstermékei a Május 1 Ruhagyár által előállított termékek, vagy az „S" Modell, ami a Skálának volt egy külön vállalkozása. Utóbbi már a butikvilággal minőség tekintetében kívánta felvenni a versenyt akkor, amikor a piacon még épp, hogy a minőség számított kevésbé fontosnak. Ettől azonban ez még egy sikeres vállalkozássá vált, összesen 17 üzletük nyílt az országban. A kozmetikumok terén pedig a Nivea termékcsaládja, vagy a Fabulon számított kiemelkedőnek, melyek minőségileg is jó termékek voltak.

Ezeknek a termékeknek és vállalatoknak az eltűnése külön történet. Az „S" Modell például a huszonnegyedik órában jött rá, hogy az emberek már márkás ruhára vágynak, és a hazai embléma nem állja majd a versenyt, és a butikvilág is leáldozóban. 1994-ben a Marks & Spencer franchise-partnere lett. A bőripar dolgozói már kevésbé

voltak szerencsések. A tönkremenetel köszönhető a hazai védővámok hiányának, avagy az illegálisan beáramló termékeknek. A kínai bőrkesztyűk bár jóval rosszabbak voltak, mégis árban utolérhetetlenek, így aztán a Pécsi Kesztyű úgy lett leépítve (mára pedig felszámolva), hogy a munkások bérét végkielégítésben, kesztyűkben kapták meg, így találkozhatott a pesti járókelő a metrók aluljáróiban fillérekért árusított magyar kiváló minőségű kesztyűkkel, melyeket tulajdonképpen munkanélkülivé vált hajdani alkalmazottak árultak, miközben kilátástalanul tekintettek a jövőbe.

Más üzemeket nyilván nem csak a nyugati minőségi termékekkel, és a keleti olcsósággal szembeni satuba kerülés, de a hazai helyzetben lévők szándékos ügyeskedéseinek köszönhetően is tönkrementek, bár elvileg megmaradhattak volna egy jó menedzsment mellett. Ezeknek a mechanizmusa a rentábilis részleg kft-kbe történő kivitele, a többi csődkezelése, majd a kft-k nyugati cégeknek történő eladása volt. Az új magyar elit egy része így gazdagodott. A külföldi tulajdonos a vállalkozás üzemeltetésére nem adott garanciát, sőt, esetenként csak piacot vásárolt. Az ipari szövetkezetek végelszámolása vagy megszüntetése is bekövetkezett.

Az OKISZ ugyan ma is működik és a kisiparosok egyik érdekvédelmi szövetsége, de már csak egy az ilyen érdekvédő szervezetek közül. A szocializmusban az OKISZ nem alulról szerveződő intézmény volt, maga volt a tervutasításos gazdálkodás egyik színtere, és számos alintézményének egyike volt csak a ruhatervezői részleg. Az állam nagy vagyont is garantált a számára, ingatlanokat adott neki, és biztos és rendszeres bevételhez juttatta, így egy volt a mamut pártirányítási intézmények közül, amely a rendszerváltáskor épp úgy aprózódott fel, ahogy például a szakszervezetek.

A 90-es évek a szocialista vállalatok eltűnését hozta, de az ezen sarjadó butikvilágból is alig maradt mára, s inkább csak a minőségi árukat előállító műhelyek és kereskedők maradtak talpon.[8] A nagyközönség, és a vásárlóerővel rendelkező középréteg immár a bevásárló-csarnokokba jár, nem a butikokba. A 70-es évek kollektív márkaimádatát a 80-as évek butikvilága, azt pedig a 90-es multinacionális bevásárlóközpontjai váltották fel. Mindeközben a magyar társadalom eladósodott, és középosztálya - mely ma már mindenütt, még ha nem is a középosztály találja ki a divatot, de a motorját adja –, beszűkült.

Utóhang

Mivel e cikk szerzője 2010-ben veti papírra a 70-es, 80-as, 90-es évek időszakát, megragadja az alkalmat, hogy korábbi divatszociológiai illúziójával is leszámoljon. A hipotézisem a rendszerváltás időszakában az volt, hogy a polgárosodás motorját a divat

[8] Hogy miképp is kezdtek feltörni az új generáció tagjai 2000-től a nemzetközi porondra, arról a Korunk 2008. decemberi tematikus szám számol be.

szolgáltatja.[9] Láttuk, hogy gazdasági értelemben rést ütött a szocializmus falán, utat engedett a kreativitásnak, később megpróbált szimbiózisba kerülni a nagyvállalati rendszerrel, majd a rendszerváltás után a nyugathoz csatlakoztunk. Az emberek az új márkanevek imádatába kerültek, a talpon maradó vállalkozások franchise-rendszerhez csatlakoztak. Mindebben valóban nagy szerepet játszott a divat, ám hogy a polgári értékeket is terjesztette-e, azt csak az alapján gondoltam, hogy az érvényesülés érdekében terjedni kezdett a pontosság, a megbízhatóság, a minőség.

Divatetikai cselekvésnek neveztem el azt a típusú cselekvést, amikor a cselekvés motivációja, hogy népszerűek és vonzók legyünk, miközben járulékosan erkölcsileg is értékelhető, megbecsülhető tettet hajtunk végre. A divat a rendszerváltás után a munkavilága, és a minőség felé terelte az embereket. Ezért aztán az amerikai típusú utilitarista etika megjelenését vártam, de hiába.

A 2008-as világgazdasági válság Magyarországon hasonló kereskedelmi, ruhaipari visszaesést produkált, mint a 90-es évek. Az emberek erős fogyasztáskorlátozásra kényszerültek. A 90-es években úgy reagáltak erre, hogy visszafogták a fogyasztásukat, ám a mégis mobilizálható pénzüket minőségi termékekre szánták. A munkanélküliség és az életszínvonal visszaesése azonban nem váltott ki jövőtlenséget, hiszen a rendszerváltás ígéretei kitartottak, még ha meg is jelent egy szocializmus-nosztalgia. Az emberek csalódtak ugyan az új rendszerben, de jövőképüket, reményeiket nem veszítették el. Ma a jövőre vonatkozó pesszimizmusunk egészen elképesztő, a harmadik világ legkilátástalanabb országaihoz hasonlítható csak.[10]

Ebben a helyzetben fel kell tennünk azt a kérdést, mi lett a divatetikus polgárosodásra motiváló mechanizmussal, melyben az értelmiségi arra kényszerült, hogy felhagyjon mártír szerepével és lepusztult külsejével, a vállalkozó pedig arra, hogy általános műveltségre tegyen szert (az újgazdag butaság ugyanis kínossá vált)? Miért nem akarunk vonzó klubokhoz tartozni?[11] – A válasz itt is negatív, mert a divatetikus cselekvésekkel egy másik tendencia került versenybe. Míg a divat a felszínen, a gazdagodási technikák a hatalomhoz közel, a mélyben dolgozott. Míg a felszín etikus, a mély etikátlan volt. Pártokhoz igazodás, pénzvisszaforgatás, közbeszerzések kikerülése

---

[9] Ennek a hipotézisnek a részletes kifejtését találja meg az olvasó a Divatszociológia könyvemben. A könyvben található többek közt divatetikus cselekvés elméleti kifejtése, valamint a 90-es évek menedzser – értelmiségi - playboy viselkedések keveredésének szükségességéről mondottak.

[10] A Gallup kutatási adataira támaszkodtunk itt, ld.:
http://www.gallup.hu/Gallup/release/zimbabwe_090605.htm

[11] Utalást teszünk itt a kérdéssel a divat klub-elméletére, melynek lényege, hogy a divat a klubokhoz hasonló, sem akkor nem vonzó, amikor még igen kevesen, sem pedig amikor már nagyon sokan tartoznak hozzá. Ld. Adams, R. – McCormick, K. (1992).

vagy korrupciós módon való működtetése, civil próbálkozások anyagi függőségbe vonása stb. Mindezeket együtt korrupciónak nevezzük.[12]

2008 után a magyar társadalom nem csak és nem is elsősorban a bankszektor felelősségével találkozott, hanem egy „ipari méretű" közpénz-szivattyúzással, melyek ekkorra teljesen gátlástalan méreteket öltöttek. A divatetikus viselkedéssel szemben a meggazdagodók és sikeresek többsége korrupciónak köszönhették előnyeiket, miközben azt kellett volna tapasztalnunk, hogy ahogy távolodunk a rendszerváltástól úgy lesz egyre több a saját tehetségének és becsületességének köszönhető sikeres ember, akire felnézhetünk. Vagyis ahogy halad az idő, úgy lesz egyre kevésbé fontos ki milyen közel volt a rendszerváltáskor a párt- és állami-vagyonhoz. Ennek azonban épp az ellenkezője történt.

Sajnos nem alakult ki, s nem alakult újjá egy olyan elit sem, melynek külsőségei és viselkedése is példaértékű lett volna a középosztály számára, és egyre inkább valószínűsíthetően azért nem, mert maga az elit sem tisztult kellőképp erkölcsileg. Mára nem kétséges, a divatetika és a korrupciós cselekvés közül melyik stratégia terjedt el, s hatotta át inkább a társadalmunk, s az is valószínű, hogy a 90-es évek divatintegráló lehetőségei immár nincsenek is meg.

Irodalom

ADAMS, R. – MCCORMICK, K. 1992: Fashion Dynamics and the Economic Theory of Clubs. *Review of Social Economy* VOL. 50. NO. 1, 24-39

HANKISS E. 1989: *Kelet-európai alternatívák*. KJK, Budapest

JÁVOR I. 2008: A politikai korrupció szervezeti struktúrája. *Társadalomkutatás 2008(3)* 11-38

KORNAI J. 1989: *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. MAGVETŐ KIADÓ, Budapest

MEDVEDEV K. 2009: Divat és bűnözés az 50-es 60-as 70-es években Magyarországon. In: *Öltöztessük fel az országot!* Szerk.: SIMONOVICS I. – VALUCH T., ARGUMENTUM KIADÓ ÉS NYOMDA KFT., Budapest

OLINS, W. 2004: *A márkák*. JÓSZÖVEG KIADÓ, Budapest

RÓBERT P. 1999: Kikből lettek vállalkozók? *Közgazdasági Szemle 1999/május* 403-427

[12] Jávor István 2010 nov. 5-7-én tartott Magyar Szociológiai Társaság által szervezett éves közgyűlésén tartott előadása csak megerősített abban, hogy a korrupciós struktúrák kiépülése jelentősebb szempont a magyar társadalom szöveteinek megismerésében, mint az általam kutatott divatetika. Ld. még Jávor I. (2008).

SOLOMON, M. R. – RABOLT, N. J. 2004: *Consumer Behavior in Fashion.* PRENTICE HALL, New York

ZSOLT P. 2007: *Divatszociológia*. PRO DIE KIADÓ, Budapest

Szendrő Zoltán

Kapcsolatok, kötések, hálózatok - egy előadás margójára[1]

Az előadó, Frans N. Stokman fő célja volt, hogy hasznos segédeszközt adjon a kutatók kezébe, amely elméletileg is tisztázza a jelenkori hálózatelemzés helyzetét, kérdéseit, valamint példák segítségével igazolja az alkalmasan választott heurisztika elsődleges szerepét a konkrét megközelítésekben, analízisekben. Mindezen problémák bemutatására igen nagyszámú, majd 100 elméleti és empirikus mű feldolgozását vállalta. Tette ezt azért, mert szerinte a hálózatelemzés mikro-szintű elméleti megalapozásaiból túl gyakran hiányoznak a strukturális alapok, azaz ad hoc a kapcsolatok típusainak szelekciója és ad hoc a strukturális aspektusok koncentrációja az egyes empirikus tanulmányokban.

I. Társadalmi tőke és csere

A társadalmi tőke meghatározása Colemannál és Putnamnál más és más, de abban egyetértenek a szerzők, hogy a társadalom egyfajta piacnak tekinthető, amelyben emberek cserélnek árukat és gondolatokat olyan árukra és gondolatokra, amelyekre szükségük mutatkozik. Ebben a cserefolyamatban bizonyos emberek, vagy bizonyos csoportok magasabb haszonhoz jutnak, mint mások. Ez az egyenlőtlenségi rendszer egyrészt magyarázható egyéni képességekkel, egyéni tőkefajtákkal, másrészt ezeket a képességeket kiegészíti a társadalmi tőke.

Coleman szerint a társadalmi tőkét funkcióján keresztül lehet meghatározni. A társadalmi tőke nem önállóan létező tőke, hanem olyan képességek, lehetőségek kombinációja, amelyek jellemzően két ismertetőjeggyel rendelkeznek:

- *a társadalmi struktúrából következnek és*
- *megkönnyítik a struktúrában helyet foglaló individuumok cselekvését.*

Colemanhoz hasonlóan Putnam is a struktúra alapján meghatározott cselekvésekre fekteti a hangsúlyt, de Putnam a társadalmi tőkének két olyan dimenzióját is meghatározza, amelyeket a Granowetter-féle gyenge és erős társadalmi kötések elméletéből fejt ki. Putnam a társadalmi tőkét két dimenzióból származtatja (Putnam 2000):

[1] Az előadást Frans N. Stokman tartotta „What Binds Us When With Whom?" címmel a *Content and Structure in Social Network Analysis* 2004 SUNBELT XXIV konferenciáján.

- A "bonding" esetén olyan kötelékről beszélhetünk, amelyek az egyént - valamely szűkebb közösséghez való tartozás révén - mind a társadalom, mind a különféle társadalmi hálózatok irányában jobb pozícióhoz segítik, és ennyiben a társadalmi tőke exkluzív dimenziójának tekinthetők. (Ezt példázzák a templomokban működő női olvasókörök)
- Ezzel szemben a "bridging" - a társadalmi tőke inkluzív dimenziója, mivel ez esetben a társadalmi tőke hídjai segítenek a különböző hálózatok összekapcsolásában, s ezzel kiterjesztik a reciprocitás hatókörét. Putnam szerint jó példával szolgálnak erre a különböző polgári jogi mozgalmak. Ebből fakadóan Putnamnál a társadalmi tőke kötelék dimenziója mintegy társadalmi ragasztóként, a híd dimenziója pedig társadalmi összekötő kapocsként funkcionál, amely segít a részek integrálódásában.

Burt, a Putnam-i "bridging" dimenzióhoz hasonlatosan fogalmazza meg a társadalmi tőke kialakulásának szerinte általánosabb modelljét. Ennek az általánosabb modellnek a meghatározása azon alapul, hogy a strukturális lyukak, amelyek elszigetelik egymástól a hálózatokat, lehetőséget nyújtanak bizonyos személyeknek arra, hogy a szakadásokat áthidalva haszonra tegyenek szert. Ez nem újdonság mivel itt arról van szó (ami az árukereskedelemre évezredek óta jellemző), hogy a közvetítő figurája többirányú előnyöket tud begyűjteni. Burt ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ennek a potenciális haszonnak a realizálásához mindenképpen szükséges a Coleman-i társadalmi tőke és a Putnam-i "bonding" kapcsolat.

Burt nevezte először a társadalmi kapcsolatokban lévő szakadásokat, hiányosságokat, strukturális lyukaknak *(structural holes)*. (Burt 1992) A strukturális lyuk olyan kapcsolathiány a hálózatban, amely elszigeteli egymástól a szereplőket. Ezek a kapcsolathiányok előnybe hozzák azokat a szereplőket, akik át tudják hidalni a lyukakat, hiszen így olyan információk felett diszponálnak, amelyeket teljes egészében csak ők ismernek. Ez hasonlítható akár a közgazdasági gondolkodásból jól ismert monopolhelyzethez, vagy a piacok szegmentálódásához, amikor a különböző piacok közötti határt, ami lehet területi vagy árutípusok közötti határ "strukturális lyukat" produkál, ami megint csak a közvetítés lehetőségét felismerőnek, megvalósítónak ad lehetőséget nyereség-maximalizálásra. Burt a strukturális lyuk meghatározásánál nem arra fekteti a hangsúlyt, hogy az elszigetelt csoportokhoz tartozó emberek nem ismerik egymást, hanem arra, hogy cselekvéseik során nem veszik figyelembe a másik csoporthoz tartozók cselekvéseit. Ebből fakadóan az a személy, aki cselekvését többféle elváráshoz képes igazítani, előnyösebb helyzetbe kerülhet.

A hiányosságok a hálózatokban úgy viselkednek, mint a szigetelőanyagok egy áramkörben. A strukturális lyuk különböző oldalain álló csoportok teljesen eltérő információkkal rendelkeznek és teljesen eltérő információkat áramoltatnak egymás között. Burt nagy hangsúlyt fektet a hálózatokban áramló információk redundanciájára és ennek a redundanciának a mérésére is, hiszen a strukturális lyukak szeparálják az információforrásokat.

Burt megállapítja, hogy azok az egyének, akik strukturális lyukakban gazdag hálózatok tagjai nagyobb lehetőséggel jutnak irányító szerephez. Viselkedésük, az előnyök kiaknázásának módja, a befolyásos helyzet kiépítése természetesen nem egyforma és nem is egyforma stratégia alapján történik, de az irányító szerep lehetőségét mindenképpen a strukturális lyukak hozzák létre.

Burt felidézi Coleman kulcsfontosságú meglátását, hogy tudniillik azok a hálózatok, ahol mindenki kapcsolatban áll mindenkivel (senki nem tud "megszökni" a többiek figyelme elől), sűrű hálózatok, és ez a sűrűség hozza létre a társadalmi tőkét. Coleman szerint a sűrű hálózatokban:

- *könnyű információkhoz jutni, hiszen a résztvevők időt spórolnak azáltal, hogy mindig találnak egy jól értesült hálózati tagot, illetve*
- *kevésbé kockázatos megbízni a másikban, mivel a sűrű hálózat könnyen tud szankcionálni.*

Burt, a középvezetők körében végzett empirikus felmérések alapján próbálja meg igazolni Coleman állításainak ellentmondó feltevéseit. Legfőbb kérdése, hogy milyen irányú kapcsolatot lehet találni a középvezetők teljesítménye és hálózatuk milyensége között. Ha a sűrű hálózatok a társadalmi tőke forrásai, a nagyobb teljesítmény és *network constraint index* [hálózati korlát/kényszer index][2] pozitív kapcsolatban állnak egymással. Ha pedig inkább a strukturális lyukak jellemzik a hálózatot, akkor az index és a teljesítmény közötti kapcsolat negatív irányú, azért mert például az irányítandó közösség klikkekre van szabdalva.

A strukturális lyukak magasabb társadalmi tőkeképző tényezők, mint a hálózati közelség. A zárt hálózatok általában gyengébb teljesítményűek, mint a strukturális lyukakkal tarkítottak. A strukturális lyukak száma egyenesen arányos a kreativitással és az innovációval, valamint az elért profittal.

A társadalmi tőke magasabb foka inkább a strukturális lyukakban bővelkedő hálózatokra jellemző, nem pedig a sűrű, és zárt hálózatokra (a *network constraint index* és a vizsgált függő változók kapcsolata negatív irányú). Azok az egyének és csoportok, akik strukturális lyukakban bővelkedő hálózatok tagjai, kreatívabbak, innovatívabbak, ráadásul jobban is keresnek.

A fenti felismerések nem támasztják alá Coleman érvelését, aki a társadalmi tőkét mindenképpen a hálózati közelségből és zártságból származtatja. Ismert példája szerint, ha egy gyermek környezetében élő felnőttek kapcsolata szorosabb, abban az esetben a felnőttek nagyobb valószínűséggel érvényesíthetik azt az igényüket, hogy a gyerek befejezze iskoláit. Coleman érvelése során három bizonyítékot mutat be:

[2] Ez az index alacsony fokú nagy és kevésbé kapcsolódott hálózatokban, és magas kis hálózatokban, ahol a kapcsolatok denzitása/sűrűsége nagyobb, magasabb, ill. a kapcsolatok egy központ felé rendeződnek.

1. a teljes családban élő gyermekek kevésbé hullnak ki az iskolából, mert a két együtt élő szülő könnyebben tud felügyelni a gyermekre;
2. azok a gyermekek, akik ugyanazon a helyen élnek hosszú időn át, kevésbé hullnak ki az iskolából, mert a szülők, a tanárok és a szomszédok valószínűleg ismerik egymást, és így hatékonyabban tudják felügyelni a gyermeket;
3. azok a gyermekek, akik egyházi iskolába járnak, kevésbé hullnak ki az iskolából, mert az egyházi iskolába járó gyermekek szülei valószínűleg jobban ismerik egymást, mint a nem egyházi iskolákba járó gyerekek szülei és így hatékonyabban tudják felügyelni a gyermeket.

Burt, Coleman feltevéseivel kapcsolatosan alapvetően két kérdést fogalmaz meg:

- *Ismérve-e a társadalmi tőkének az, hogy valaki nem bukik ki az iskolából? Tehát a kibukás ténye mindenképpen magyarázható-e a társadalmi tőke nagyságával?*[3]
- *A szülő és a tanár közeli kapcsolata valószínűsíthetően arra kényszeríti a gyermeket, hogy foglalkozzon a tanulmányaival. De ez az ok vajon a gyermek társadalmi tőkéjével, vagy a szüleinek a társadalmi tőkéjével áll kapcsolatban?*

Burtnek az a véleménye, hogy a hálózati zártság és közelség pozitív a gyermek szempontjából, de hátránynak számít a felnőtt társadalomban, és különösen előnytelen vezető beosztású felnőttek számára. A hálózati közelségnek azonban van egy igen fontos szerepe: nélküle ugyanis nem lehet kiaknázni a strukturális lyukakban rejlő lehetőségeket. Valójában a szülői hálózat csak részben határozza meg azt a társadalmi tőkét, amely szerepet játszhat a tanulmányi előmenetelben. A hálózati közelséget kiegészíti az az anyagi lehetőség, amely a strukturális lyukakból származik.

A társadalmi tőke elmélete szorosan kapcsolódik a cserefolyamatok elméletéhez. Nézzük most meg, a társadalmi tőkét működés közben, azaz lássuk a cserefolyamatokról vallott fontosabb nézeteket. Stokman követve Emersont (Emerson 1981), Cookot (Cook 1995), Molmot (Molm 1997) és Lawlert (Lawler 2001), a csere négy alapvető típusát különbözteti meg:

- a tárgyalásos cserét, pl. üzleti tárgyalások a fizetésről, feltételekről, előléptetésről;
- az eredményes cserét, pl. egy csoport közös termelése, kapcsolódó javak létrehozása;
- a kölcsönös cserét, pl. segíteni a munkatársat a feladatában;
- az általánosított cserét, pl. segíteni egy munkatársat vagy barátot feladata ellátásában, ha kell, hogy bárki csoporttag segítséget kaphasson más csoporttárstól.

Ezen típusok használata az empíriában igen fontos a *Network Exchange Theory* (NET) szempontjából, mert ezek, noha elméleti fogalmak, kísérletekkel, felmérésekkel érvényességük igazolva van. Stokman előadásában rámutat arra a hiányosságra, hogy a tipizálás igazolása nem általános helyzetekben történt. Például a tanulmányok nagy

[3] Ennek ellentmond Morgan és Sorensen 1999-es longitudinális felmérése az amerikai diákok körében. Negatív kapcsolatot találtak ugyanis a matematika tudás és a szülők jó kapcsolata között.

része anyagi javak cseréjére vonatkozott, vagy hosszú idejű egymásra utaltság eredményeként létrejövő típusokról szólt. Más szituációkban a cserepartnerek kooperációja szabad kimenetelű és bizonytalan is lehet.

A nem-kooperatív játékelmélet is célul tűzte ki az ilyen helyzetek feltételeinek specifikálását, vagyis annak feltárását, hogy milyen helyzetekben lehetséges és milyenekben nem a kooperáció. A hálózatelemzők hangsúlyozzák, hogy a hálózat információjának és kontrolljának lehetősége fokozza a kooperációt. A hosszúidejű kapcsolatok és egymásrautaltságok, valamint az anyagi javak explicit megnyilvánulásai nem harmonizálnak a NET megállapításaival.

II. Hálózatok és a termelés

A témában publikált tanulmányok elsősorban a teljesítményre és a termelés növelésének feltételeire fókuszálnak. Kimutatják az eredmény és a feladat összefüggéseinek tiszta intézményi szabályait a bérben, az előléptetési rendszerben, valamint az extra viselkedési szerepben. Könnyen láthatjuk ezen intézményesült szabályok hálózati következményeit, a hatalmi hálózatokat (*power network*). Ennek a típusú hálózatnak alapvető jellemzője szerintem, hogy aszimmetrikusan generálja a cseréket, mellette pedig létrehozza a kölcsönös- és általánosított cserét, az informális normákat, amik további cseréket generálnak. Ez a megközelítés egyáltalán nincs integrálva a hálózatelemzésbe, mert nem koncentrált sem a termelés hálózati, sem speciális kérdéseire. E témakörben legismertebb Burt *bróker-elmélete.* (Burt 2000)

A strukturális lyukak lehetőséget adnak egyrészt a *lyuk két oldala közötti információáramlás befolyásolására*, másrészt a lyuk két oldalán álló személyek lyukat betölteni kívánó viselkedésének *kontrollálására.* Az előbb elmondottak illusztrálására Burt az alábbi példát mutatja be. (Burt 2001)

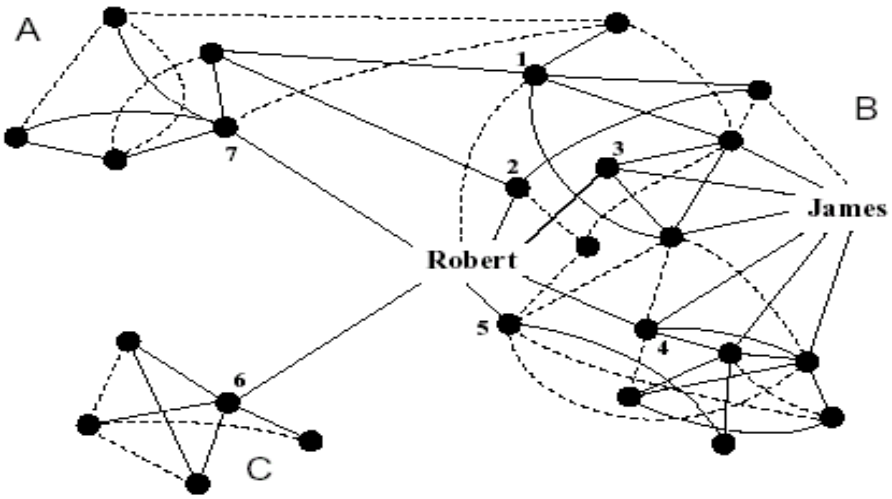

Density Table of Relations Within and Between Groups

.65			Group A (5 people and 8 ties; 5 strong, 3 weak)
.05	.25		Group B (17 people and 41 ties; 27 strong, 14 weak)
.00	.01	.65	Group C (5 people and 8 ties; 5 strong, 3 weak)

Robert és James ugyanannyi kapcsolattal rendelkezik. Mindkettőjüknek hat erős és egy gyenge kötése van, de Robert mégis valamilyen többlettel rendelkezik. James csak a B csoportból rendelkezik kapcsolatokkal, tehát James jól informáltnak mondható a B csoport aktivitásairól. Robert szintén mindenkit el tud érni a B csoportból, de erős kötéssel rendelkezik a 6-os és a 7-es személlyel, ami azt jelenti, hogy képes átvenni mind az A, mind a C csoport információit. Robertnek a 6-os személlyel fenntartott kapcsolata számít hálózati hídnak, amely áthidalja a strukturális lyukat. Ennek a kapcsolatnak a megszüntetése azt eredményezné, hogy a C és a B csoport elszigetelődne egymástól. Burt Robert-et *bróker*-nek nevezi ebben a hálózatban.

A kontroll-képesség abból fakad, hogy olyan különböző meggyőződéseket tud képviselni minden egyes csoport felé, amelyek az adott csoportban ismeretlenek. Ennek a szerepnek az ideáltípusát nevezi Burt *tertius gaudens*-nek, azaz, "nevető harmadiknak".

A teljesen változatos, vagy akár változó preferenciákkal rendelkező hálózatoknál, ahol nem találunk kizárólagos kényszerítő erőt, a *tertius gaudens*-ek szerepe az elkülönült hálózatok összekapcsolása. A strukturális lyukak építik ki a *tertius gaudens* stratégiák lehetőségeit. A *tertius gaudens* szerep, mint lehetőség, információkon alapul. A pontos, félreérthető, vagy akár eltorzított információkat a *tertius gaudens* stratégiai igénnyel képes áramoltatni a különböző hálózatok között.

Burt azt is kiemeli, hogy a *tertius gaudens*-ek információszabályozása hatékonyabb, mint a bürokratikus kontroll, hiszen egyrészt az információk gyorsabban

terjednek és több embert érnek el, mint a rendeletek vagy feljegyzések, másrészt az információk terjesztése kevésbé költséges, mint a formális illetve bürokratikus szervezetek esetében. Burt egyik tanulmányában (Burt 2000) bőséges bizonyítékot ad a bróker-pozíció előnyeire. Későbbi tanulmányaiban már jelzi, hogy egy csoport sikere nemcsak azon múlik, hogy nyitott hálózat-e, de azon is, hogy sűrű információs hálózat-e, megalapozva ezzel a közös normákat, a jó koordinációs lehetőségeket. A bróker-pozíciónak, mint hálózati tárgyalásos cserének, nagyon jó jelzője a bróker-pozíció sikeressége az információs hálózatban. Az első a kizáráson, az utóbbi a bevonáson alapul. A NET megmutatta, hogy minél több cserét vonunk be, annál kevesebb hatalommal bír a központi szereplő. (Viller 1999)

A fenti hálózati helyzettel éppen ellentétes a sűrű hálózati szerep, amit egy hármas csoport reprezentál minden lehetséges kötésével. A NET szerint a három- és a két-szereplős csoport közt óriási a különbség. Három szereplőnél már megjelenhet a közös és az ellentétes érdek, termelhető profit a többiek rovására, s megjelenhet a *tertius gaudens* is. Ezért a triász nagyon fontos a normák, a bizalom, a reputáció és az ellenőrzés szempontjából.

A brókerek versenyhelyzete függ a hálózat milyenségétől. A brókerek szerepe ott hasznosul leginkább, ahol a hálózatban szerepek, helyzetek közti csatornák vannak, mint pl. feladatkiadás és visszacsatolás stb. Előnytelen a szerepük a személyek közötti affektív (indulati) kötődések hálózatában, pl. szervezeti pletyka, társadalmi támogatás stb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a struktúra, de a tartalom is számít a pozíció megítélésénél.

Végső soron nagyon sok és erős bizonyíték van arra, hogy a „kapcsolt" több szereplős termelésben sokféle hálózat, a normák és bizalmak sokféle formációja van jelen. Az elemzésekben, magyarázatokban, túlsúlyban vannak a strukturális érvek, pedig a tartalom sem játszik kevésbé fontos szerepet.

A hálózatkutatók a hálózatcserék különböző típusait különböztetik meg, de az egyes tanulmányok jelentősége csak akkor válna mérhetővé, ha azok egymáshoz is kapcsolódnának, azaz reflektálnak az egységesen differenciált típusokra. Sajnos ma még erről nem beszélhetünk. Rengeteg különböző tipizálás létezik egymástól függetlenül. Holott, az elemzőknek nem egymástól függetlenül kellene típusokat alkotniuk, hanem céljaikra való tekintettel, de az egységes tipizálás figyelembevételével kellene elemzéseket végezniük. A cél pedig ne korlátozódjon az anyagi javak cseréjének feltárására, hanem a hedonista (jó érzések) és a normatív hálózatok feltérképezése is képezze a kutatás részét. (Lindenberg 2001) A hálózatelemzőknek szükségük van még heurisztikára, hogy a folyamatok és a megfelelő kapcsolatok összegyűjtése, egyesítése is elvégezhető legyen. Reflektálni kell azokra a kérdésekre, hogy milyen hálózat, milyen struktúrában, milyen feltételekkel és miért hoz létre bizonyos helyzeteket.

III. Heurisztika a kapcsolt termelésben

A heurisztika bemutatása Lindenberg csoportelmélete alapján történik. (Lindenberg 1997) Lindenberg az egymásrautaltság három típusát emeli ki, nevezetesen a funkcionális- (feladat és eredmény), a strukturális- (stabil egyéni kötések, amelyek a szervezeti struktúrából adódnak) és a kognitív (külső utasítások, melyek nem előirányzott viselkedési normákra irányulnak) egymásrautaltságot. Lewin már a múlt század közepén felismerte mezőelméletében az egymásrautaltság e három formáját, de mivel ő elsősorban a versenyhelyzetet elemezte, az integrációnak e formáit nem tudta megragadni. (Ez az elmélet ma is megjelenik Sherif és Festinger csoportdinamikájában.) Lindenberg a mezőelmélet hibájának tekinti, hogy a funkcionális egymásrautaltságot a konformitás nyomásának tulajdonítja, ezért a csoportdinamikában nagyon kevéssé veszi figyelembe. (Lindenberg 1997)

A háromtípusú egymásrautaltság integrációja gátolta egy „diád" orientációjú elméletben a társadalmi csere perspektívájából való indítást. Az előadó egyetért Lindenberg-gel az indítási pont fontosságában, és abban, hogy ez a perspektíva lehetőséget ad a különböző csereelméletek integrációjára. A heurisztikának ezért van elsődleges szerepe az egyének közötti egymásrautaltság elemzésében. Ezen egymásrautaltságok alapos elemzése az első lépés. Az eredmény és a feladatok egymásrautaltsága meghatározza a funkcionális struktúrát, kivel tevékenykednek, kivel kommunikálnak, kiket koordinálnak, kikkel cserélnek forrásokat, milyen sorrendben realizálják céljaikat és érdekeltségeiket. A funkcionális struktúra a kapcsolatok egyik legfontosabb meghatározója, ami erősen kapcsolódik a funkcionális egymásrautaltságokhoz. A funkcionális és a strukturális egymásrautaltságok teremtik meg a kognitív kapcsolatokat. A kognitív struktúra a második legnagyobb meghatározója a strukturális kapcsolatoknak.

Fontos felismernünk, hogy egy termelés-orientált szervezetben szimultán többféle funkcionális egymásrautaltság lehetséges. Az egyetemi struktúrában például lehet valaki tanár, kutató és adminisztrátor. Ezek a funkciók más-más kollegákhoz kötik, különböző kapcsolatokat hozhatnak létre. Ez a különbözőség két csoportra osztható. Egyfelől részese a hasonló *funkciót* betöltőkkel alkotott hálózatnak, pl. adminisztrátor kapcsolata más adminisztrátorral. Másfelől az *intézményesítettségből* fakadóan elkülönült hálózatnak is tagja, pl. az intézeti adminisztrátor az intézeti kutatóval, oktatóval is egy hálózatba tartozik. A feladatok közötti különböző prioritások a kognitív struktúrák konfliktusát okozhatják. Ilyen helyzetben az elemzés ne korlátozódjék a nyerésorientált aktivitásra. Az elemzés terjedjen ki más típusú tevékenységekre, más típusú funkcionális függésekre is (pl. „érezd jól magad", barátság, sport stb.). Ilyen esetekben szükséges lenne megvizsgálni minden „együttműködő" munkahelyi kolléga e különféle típusú kapcsolatait is.

A kapcsolatok multifunkcionálisak, azaz egyaránt szolgálnak nyerési és hedonista célokat. Ezen célok bármelyike okozhat különböző kognitív egymásrautaltságot, és/vagy a normák különböző konfliktusát. A hálózatelemzés koncentráljon a célokhoz szükséges struktúrákra, és a feltételekre, amelyek a szükséges funkcionális kapcsolatokat elősegítik, vagy akadályozzák. Ez annak a megtervezését igényli, hogy milyen társadalmi kapcsolatokat elemezzünk szimultán, és e kapcsolatok kibontásához a funkcionális és kognitív egymásrautaltságok milyen terminusai szolgáljanak.

A hálózatelemzésnek meg kell adni, és be kell mutatni azokat a társadalmi kapcsolatokat, és azokat a társadalmi struktúrákat, amelyek nélkülözhetetlenek a sikeres termeléshez és létrehozzák a közös normákat. A funkcionális egymásrautaltság analitikus elsőbbsége vezet ahhoz a konklúzióhoz, hogy a társadalmi kapcsolatok inkább függő, mint független változók. Az informális kapcsolatok gyönge oldala, ha a funkcionális egymásrautaltságok bizonytalanná válnak vagy többirányúan értelmezhetőek (pl. az intézményes változások a viselkedés viszonyok összefüggéseit nem tisztázzák). Ez esetben az informális kapcsolatok sérülnek.

Ha a kognitív és a strukturális egymásrautaltságok nem illeszkednek a funkcionális egymásrautaltságokkal, szintén nehézségek adódhatnak. A funkcionális és kognitív egymásrautaltságok konfliktusát jól illusztrálta a Friesland-i 200 km-es jégkorcsolya verseny befutójának esete 1956-ban. (Flache - Macy 1996) Ahogy kerékpár versenyeken is, a jégkorcsolya esetében is, informális csapatok dolgozhatnak együtt, hogy a legjobb versenyzőt győztes pozícióba hozzák (nagyon nehéz győzni ezen a versenyen magas fokú szolidaritás és versenyzői csapat nélkül), de a végén mindenkitől elvárják az egyéni küzdést a győztes pozícióért. 1956-ban 5 versenyző segített egy hatodikat a verseny során, mint egy informális csapat, és juttatták őt nyerő pozícióba. Azonban ezt a közönség és a szervezők olyan visszataszítónak találták, hogy abban az évben nem adtak érmet senkinek. Szép példája ez annak, hogy az erős szolidaritás hogyan válhat inkompatibilissé a versenyzői beállítódással. A győztes nem érdemelte meg a támogatást, mert nem küzdött eléggé.

Tehát nemcsak a bizonytalan funkcionális egymásrautaltsággal vagy a nem illeszkedő funkcionális és kognitív egymásrautaltsággal kapcsolatban merülhet fel nehézség, hanem akkor is, ha személyek vagy személyek csoportjai észlelik a különböző kognitív egymásrautaltságot (pl. egy helyzetben valaki barátságot a másik pedig üzleti partnerséget érzékel). Problémát okozhat a nem illeszkedő strukturális és kognitív egymásrautaltság, illetve ha nem támogatja egyik fél a másikat. Az egyetemen fontos differenciákat várunk a funkcionális egymásrautaltság különböző szerepeiben (tanár, kutató, adminisztrátor) a konceptualizálás (információforrások, meghatározások, fogalomalkotás) és elüzletiesedés (szoros, jó koordináció) fázisában. Nem az a lényeg, mondja Stokman, Burt értékelésével szemben, hogy saját csoporton kívül alacsony, saját csoporton belül pedig magas a kényszer, hanem az, hogy a saját csoport nyitott vagy

zárt hálózat az aktivitás tekintetében, és ez a kéttípusú aktivitás a funkcionális egymásrautaltságtól függ.

Azt kívánjuk, hogy ne csak a funkcionális egymásrautaltság határozza meg a strukturális egymásrautaltságot, hanem vegyük figyelembe a kognitív és strukturális egymásrautaltság közötti interakciókat is. A kognitív egymásrautaltság tartalmazza a normákat, a megfelelő viselkedéseket és így a bizalom erősen függ a megfelelő viselkedések múltbeli élményétől. A kognitív egymásrautaltságot ezért legjobban a bizalmi hálózatokban lehet tanulmányozni. A brókerekkel szemben bizonyos információs hálózatokban azt várjuk, hogy megformálják a „félreérthetőség" szerepét, mert különböző csoportok nyomása alatt állnak.

E heurisztika szempontjából eltemethetjük-e a különböző társadalmi csereelméletek hozzájárulásait a kapcsolt termeléshez? Ha a tárgyalásos csereelméleteknek sikerül átlépni a kísérleti tanulmányokból a való világba, akkor relevánssá válhatnak a legális munkaszerződések vizsgálata számára, ami nélkül a kapcsolt termeléshez való hozzájárulásuk nehezen realizálható. Az ilyen szerződések kötik össze a kapcsolt termelést a külső szankcionáló rendszerrel, hogy kikényszerítsék a kooperációt. Ezek a jogi szabályozások segítenek beágyazni a funkcionális egymásrautaltságot az intézményrendszerbe. Még fontosabb, hogy az ilyen jogi munkaszerződések és az intézményi beágyazódás előfeltételei az olyan bizalomépítésnek, amely a nem kooperatív egyéneket hatékonyan szankcionálja. A bizalom és az azzal együtt járó közös normák létrehozása fontos előfeltétele annak, hogy az egyének részt vegyenek olyan kölcsönös és általános cserében, amelyben az egyének saját kizsákmányolásukat is megkockáztatják – mivel törvényesen másoké nem kényszeríthető ki. Ugyanakkor az ilyen fajta csere alapvető a kapcsolt termelés szempontjából. A kölcsönös és általános csere sokkal direktebb módon kapcsolódik a kognitív egymásrautaltsághoz. A bizalom és a kölcsönös normák implikálhatják, hogy a jogi szankciós lehetőségekkel soha, vagy csak ritkán kelljen élni. A bizalmi és közös normák esetenként alááshatják a külső szankcionáló rendszert. Következésképpen a társadalmi csere különböző formáinak a kapcsolt termeléshez való hozzájárulása csak azok interakciós effektusaiban érthető meg. Jelenleg ilyen tanulmányok még hiányoznak. Hasonlóképpen, ha a társadalmi hálózatok nem körültekintően kapcsoltak a funkcionális és kognitív egymásrautaltsághoz, előfordulhat, hogy az egyéni hozzájárulások fontos hálózati tényezői, meghatározói hiányoznak a kapcsolt termelésből. Eddig alig néhány hálózatelemző tanulmány vizsgálta a moderáló feltételeket a hálózati struktúra és eredményeinek kapcsolata között. A legtöbb tanulmány többé-kevésbé feltételezi, hogy a hálózat viselkedésre gyakorolt hatása kontextus-független.

IV. Összegzés

A hálózatelemzés fejlődése szimultán indította el egyrészről a társadalmi szereplők által formált hálózati kapcsolatok által létrejött kezdeményezéseknek, azok fenntartásának és megszüntetésének elemzését. Másrészről a társadalmi szereplők tulajdonságainak (viselkedés, vélemény, attitűd) elemzését, amely jellemzők részlegesen formálják kapcsolataikat. A két folyamat további integrációt igényelne mind az elmélet, mind a statisztikai tesztek vonatkozásában. Ezen az úton az első lépések megtörténtek a térbeli autókorrelációs modellekkel. (Egyre több kutató használja a modellépítésnek ezt a fajtáját hatásmechanizmusok elemzésére.) Sajnos a térbeli autókorrelációs modelleknek nincs közvetlen kapcsolatuk az elmélettel. Azon erőfeszítés, hogy összekapcsoljuk az elméletet a társadalmi befolyással, és különválasszuk a szelekciót és a befolyásoló effektusokat, tetten érhető a Zeggelnik és Stokman által kifejlesztett dinamikus barátság-modellekben. (Stokman - Zeggelink 1996)

Az utolsó tíz évben a hálózatelemzés sok új irányvonalat hozott létre, sok új eszközt teremtett a hálózati struktúrák empirikus elemzéséhez. Mostanában fejlesztettek ki olyan statisztikai hálózati modelleket, amelyek jól használhatók alapvető hálózati paraméterek becsléséhez, különböző hálózati szinteknek, a hálózatban elfoglalt pozícióknak, a lokális struktúrák detektálásának elemzéséhez. Amíg a korábbi módszerek elsősorban a statikus hálózatelemzésre fókuszáltak, addig az új, fejlettebb technikák komplex hálózati dinamikát mérnek, bekapcsolva az egyes hálózatok közti interakciókat is. Ezek a fejlesztések fontos hálózatelemzési tényezők. Hozzájárultak ahhoz, hogy most már képesek vagyunk empirikusan dinamikájában vizsgálni a hálózatok és a viselkedés kapcsolatát, továbbá hogy a „social network" fogalma egy metaforából világos empirikus referenciákkal rendelkező fogalommá vált. Ez lehetővé tette, hogy a kutatók figyelmüket a struktúrákra, a struktúrák egyre bonyolultabb, komplexebb kapcsolataira fordítsák, sajnos gyakran megfeledkezve a struktúrák tartalmáról és a struktúra és tartalom közti interakcióról. Felmerül néhány lényeges kérdés:

- a metodológia jelen állapotában képes-e komplex kérdések kezelésére? Több figyelmet kell fordítanunk a kapcsolatokra, hogy tudniillik milyen kontextusban és struktúrában hozhatnak létre újfajta lehetőségeket és milyenben nem. Az ilyen kérdéseket a hálózatelemzés mikro-szintű megalapozásán keresztül lehet csak megválaszolni. Stokman megjegyzi, hogy tudomása szerint sok tanulmány foglalkozik a mikro-szinttel, s kívánatosnak találja, hogy különböző irányokból végezzék el a mikro szint megalapozását:
- bevonnak-e más célokat is, mint a nyerés, pl. alkalmas viselkedés, jó érzések;
- nyíltan származtatják-e a kapcsolatokat megfontolván és vizsgálván a kapcsolatok különböző kontextusát;
- több figyelmet fordítanak-e a különböző típusú kapcsolatok interakcióira;

- világosabbá teszik-e a verseny és kooperáció egyensúlyát a kapcsolatok különböző szintjein csoportok, hálózatok között?

Az előadás fő célja volt, hogy felhívja a kutatók figyelmét a heurisztika jelentőségére, amely feltétlen szükséges ilyenfajta analízisek elvégzéséhez. A heurisztika a célok realizációjának analitikus elsőbbségével indít, és azon a tényen alapul, hogy a legtöbb kapcsolat multifunkcionális, és kapcsolódik különböző célok szimultán teljesítéséhez. Az előadó szerint ezek a kezdeti megállapítások szinkronban vannak Lindenberg csoportelméletével. Egyrészről az analitika elsőbbsége a funkcionális egymásrautaltságban, a feladatok és eredmények kapcsolódása, erőfeszítése, hogy különböző egyéni célok megvalósulhassanak, másrészről a kölcsönös függőség a funkcionális-, a kognitív- és a strukturális-egymásrautaltság tekintetében.

A heurisztika megjelenése alapvetően új látásmódot eredményez. Ez módosítja Burt elméletét is a nyitott és zárt információs hálózatokról; tehát egy jól teljesítő személynek feladata teljesítéséhez egyidejűleg van szüksége nyitott és sűrű hálózatra. A hálózatos megközelítésmód megmutatja, hogyan kapcsolja be a heurisztika a kollektív döntés-előkészítés alapvető folyamatait, azt is jelezve, hogy milyen feltételek mellett melyik a domináns. A heurisztika eredményeként érthetjük meg két baráti kapcsolat különbözőségét a különböző funkcionális egymásrautaltságok által.

A fentebb kiemelt mozzanatok a különböző irányultságú, kapcsolattal nem rendelkező hálózatok megértésében is jelentős szerepet játszanak.

Irodalom

BURT, R. S. 1992: *Structural Holes The Social Structure of Competition*. HARVARD UNIV. PRESS, Cambridge

BURT, R. S. 2000: The network structure of social capital. *Research in Organizational Behaviour*(22) 345-423

BURT, R. S. 2001: Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. In.: LIN, N. - Karen COOK, S. K. - BURT, R. S. (eds). *Social Capital: Theory and Research* ALDINE DE GRUYTER, New York

COLEMAN, J. S. 1972: Systems of Social Exchange. *Journal of Mathematical Sociology(2)* 145-163

COLEMAN, J. S. 1988: Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*(94) 95-120

COLEMAN, J. S. 1990: *Foundations of Social Theory*. THE BELKNAP PRESS, Cambridge

COOK, K. S. – YAMAGISHI, T. 1992: Power in Exchange Networks: a Power-Dependence Formulation. *Social Networks(*14) 245-265

COOK, K. S. 1995: Social Relationships and Group Processes. In.: COOK, K. S. - FINE, G. A. – House, J. S. (eds) *Sociological Perspectives on Social Psychology.* ALLYN AND BACON, Boston, 203-235

EMERSON, R. M. 1981: Social Exchange Theory. In.: ROSENBERG, M. – TURNER, R. H. (eds.) *Social Psychology: Sociological Perspectives.* BASIC BOOKS, New York, 30-65

FLACHE, A. - MACY, M. W. 1996: The Weakness of Strong Ties: Collective Action Failure in Highly Cohesive Groups. *Journal of Mathematical Sociology(*21) 3-28

HOLLAND, P. W. – Leinhardt, S. 1977: A Dynamic Model for Social Networks. *Journal of Mathematical Sociology(*5) 5-20

LAWLER, E. J. 2001: An Affect Theory of Social Exchange. *American Journal of Sociology(*107) 321-352

LEENDERS, R. Th. A. J. 1996: Evolution of Friendship and Best Friendship Choices. *Journal of Mathematical Sociology(*21) 133-148

LIN, N. 1982: Social Resources and Instrumental Action. In.: MARSDEN, P. V. - LIN, N. (eds) *Social Structure and Network Analysis*. SAGE PUBLICATIONS, London

LINDENBERG, S. 1997: Grounding Groups in Theory: Functional, Cognitive, and Structural Interdependencies. *Advances in Group Processes(*14) 281-331

LINDENBERG, S. 2001: Social Rationality versus Rational Egoism. In.: TURNER, J. H. (ed), *Handbook of Social Theory*. KLUWER ACADEMIC/PLENUM PUBLISHERS, New York

MOLM, L. D. 1997: *Coercive Power in Social Exchange.* CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, Cambridge

MORGAN, S. L. – Sørensen, A. B. 1999a.: "Parental Networks, Social Closure, and Mathematics Learning: A Test of Coleman's Social Capital Explanation of School Effects." *American Sociological Review*(64) 661-681

MORGAN, S. L. – Sørensen, A. B. 1999b.: "Theory, Measurement, and Specification Issues in Models of Network Effects on Learning." *American Sociological Review*(64) 649-700

PUTNAM, R. D. 1995: Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy(6)* 65–78

PUTNAM, R. D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* SIMON & SCHUSTER, New York

SNIJDERS, T. A. B. 1996.: Stochastic Actor-Oriented Models for Network Change. *Journal of Mathematical Sociology (*21) 149-172

STOKMAN, F. N. – ZEGGELINK, E. P. H. 1996: 'Self-Organizing' Friendship Networks. In.: LIEBRAND W. B. G. - MESSICK D. M. (eds), *Frontiers in Social Dilemmas Research.* SPRINGER, Berlin

VAN DUIJN, M. A. J. - HUISMAN, M. – STOKMAN, F. N. – WASSEUR, F. W. - ZEGGELINK, E. P. H. 2003: "Evolution of Sociology Freshmen into a Friendship Network". *Journal of Mathematical Sociology(*27*)* 153-191

VAN de BUNT, G. G. - VAN DUIJN, M. A. J. – SNIJDERS, T. A. B. 1999: Friendship Networks Through Time: An Actor-Oriented Dynamic Statistical Network Model. *Computational and Mathematical Organization Theory*(5) 167-192

WILLER, D. (ed.) 1999: *Network Exchange Theory.* PRAEGER, Westport CT

Lajos András Kiss

Kybernetik aus ungarischer Sicht: Bemerkungen zum gescheiterten Versuch von Georg Klaus, aus Kybernetik eine Universalphilosophie zu schaffen*

Im Jahre 1977 erschien ein Buch in der ehemaligen DDR unter dem Titel „Struktur und Prozess".[1] Wie gewöhnlich, war auch dieser Sammelband ziemlich grau, langweilig; aus heutiger Sicht würde ein Gefühl erregen, dass vielleicht die Autorkollektive „nur kein Extraes", *„Wir wollen halten die richtige Bahn"* – für ihre Losung hielte. Doch, ist die Lage auch im diesen Fall, wie fast immer, gewissermaßen komplizierter. Im diesen Buch kann man, neben der üblichen Diamat-Geständnisse, unversehens eine echte Perle finden. Es geht nämlich darum, dass Siegfried Wollgast in seiner Schrift, unter dem Deckmantel der methodologischen Probleme der Philosophiegeschichte, einige überraschende und originelle Gedanken gefasst hat.[2] Es ist wichtig zu wissen, dass Wollgast schon in den 60-er Jahren begonnen hat – damals als ein junger ostdeutscher Philosoph – sich mit den philosophischen Problemen der Reformationszeit zu beschäftigen (Im Zentrum seiner Untersuchungen befand sich Sebastian Franck). Man kann vermuten, dass dieser Forschungsbereich nicht zu den dort bevorzugten Themen gehörte. Die Hauptfrage von Wollgast lautete: Worin besteht das Wesen der Philosophiegeschichte. Seine Antwort scheint aufmerksamkeitswürdig zu sein. Ich zitiere Wollgast: *„Bis heute scheint folgendes Problem ungenügend gelöst: soll man die Geschichte der Philosophie als Geschichte großer Persönlichkeiten darstellen oder gleichzeitig mit der Darstellung der Höhepunkte philosophischen Denkens „weniger bedeutender Persönlichkeiten?"*[3]

Vom Standpunkt der neueren Philosophiegeschichtsschreibung scheint die erste Variante eine normale Einstellung zu sein. Die „großen Persönlichkeiten" eines Carlyle oder die „schöpferischen Minderheiten" eines Toynbee sind vielmals analysierte Träger einer unordentlichen Schöpferkraft, die der Geistesgeschichte immer eine neue Richtung geben konnte. Wollgast erwähnt nicht diese Beispiele, sondern bietet dafür

---

*Az írás a Német-Magyar Filozófiai Társaság 2008. november 6-7-én, a budapesti Goethe Intézetben *"A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága"* címmel megrendezett konferencia előadásának szerkesztett változata.

[1] Wessel, Karl-Friedrich (Hrsg.): *Struktur und Prozess.* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1977.

[2] Wollgast, Siegfried: Zu methodologischen Problemen der Philosophiegeschichte. Op. cit. 281-298.

[3] Op. cit. 285.

mit Karl Jaspers ein instruktives Beispiel mit seinem „großen Philosophen". Natürlich kritisiert er heftig die Position von Jaspers, nach der in den großen Menschen eine mystische und außerordentliche (und innere) Kraft wohne, „die mit dem *»alle Zeitalter übergreifenden Reich der Großen«* verbindet."[4] In der Kritik von Wollgast, praktiziert an einem „bürgerlichen Philosophen", kann man nichts Ungewöhnliches finden. Es gehörte zu den alltäglichen und routinierten Aufgaben eines marxistischen Philosophen. Aber Wollgast ging noch einen Schritt weiter und erweiterte seine Kritik auf den damals sehr berühmten sowjetischen Philosophiehistoriker, namentlich auf I. S. Narski, der, so Wollgast, den gleichen Typ wie ein Carlyle oder ein Jaspers verkörperte. Er fühlte sich geschockt wegen Narski's folgender Bestimmung bezüglich des großen Philosophen. Diese Bestimmung lautete: *„Die Geschichte der Philosophie wird durch hervorragende schöpferische Persönlichkeiten geschaffen, die tiefer als andere Menschen die Aufgaben des Lebens und der Erkenntnis zu erfassen vermögen."*[5] Hätte diese Auffassung eine universale Geltung verlangen wollen, so hätte Wollgast seine Forschungen kurzfristig aufheben sollen, weil ein Paracelsus oder ein Sebastian Franck offensichtlich nicht auf der Spitze des Eisberges der Philosophiegeschichte sitzen. Kurz: nach Wollgast sind nicht nur die „große Philosophen", forschungswürdig, sondern auch die so genannten „mittelmäßigen Philosophen" oder die „kleineren Geister", die das Werk der Großen vorbereiten und nützlich ergänzen können.[6]

Jetzt habe ich keine Absicht, die interessanten Gedanken von Wollgast weiterzufolgen. Ich möchte nur durch dieses Beispiel meine Position, in Bezug auf die ehemaligen DDR-Philosophie, eindeutig festsetzen, das heißt, in meinen Augen gehören die Leistungen der ostdeutschen Philosophen zur Geschichte der europäischen Gesamtphilosophie der zweiten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts. Natürlich müssen die Sachen nicht übertrieben werden. Damit möchte ich nicht sagen, dass das Leben ohne die ostdeutsche Philosophie einfach unerträglich wäre. Ein Georg Klaus, ein Walter Hollitscher usw. befinden sich sicherlich nicht (und werden sich nicht befinden) unter der größten Philosophen der westlichen Geistesgeschichte. (Aber im Falle eines Ernst Bloch oder eines Georg Lukács scheint diese Frage ein bisschen komplizierter zu sein). Ich will einfach im meinem Vortrag spüren lassen, dass es überhaupt verfehlt wäre, in der ganzen DDR-Philosophie und in allen DDR- Philosophen(in) pauschal nur pure Apologie und Apologeten zu sehen. Die ehemalige DDR-Philosophie, natürlich auf ihrer höheren Ebenen, war fähig, gute und wertvolle Leistungen zu schaffen, die eine solide Stellung in der Geschichte der Philosophie haben.

Und jetzt möchte ich auf das eigentliche Thema meines Vortrages kommen. Mein einziges Ziel ist: die Umstände des Durchbruches der Kybernetik zu entwerfen und dann die Ursachen des notwendigen Verfalls um einige Punkte zu gruppieren.

---

[4] Op. cit. 285.

[5] Op. cit. 285.

[6] Vgl. Op. cit. 286. Wollgast wirf vor, dass in der sechsbändigen sowjetischen philosophischen Lexikon „(…) Nahmen Böhme und Paracelsus nicht einmal auftauchen (…)." Op. Cit. 287.

Die erste Fragegruppe geht die geistige, wissenschaftliche und machtausübungstechnische Situation der damaligen DDR an. Anfang der sechziger Jahre wurde der sogenannte Aufbau der Grundlagen des Sozialismus beendet.[7] Diese Phase stand unter der Herrschaft der Handlung- und Zweckrationalität (natürlich: nach ihrer sozialistischen Version), deren Hüter selbstverständlich die SED-Führung selbst war. Aber es musste jetzt etwas verändert werden. Kein Zweifel, der Hauptzweck (oder das Hauptziel) blieb unerschütterlich erhalten (die Einhaltung des Kommunismus), schien es sich aber noch zu weit, in die genau nicht vorhersagbare Zukunft zu verschieben, dagegen die bestehenden wirtschaftlichen Schwierigkeiten und der immer besser wahrnehmbare Rückstand gegenüber der Bundesrepublik Deutschland und ähnliche Problemen verlangten von der damaligen Partei- und Staatsführung, für die neue wissenschaftliche und wirtschaftliche Konzeptionen ausreichenden Spielraum einzuräumen. Gerda Haufe hat im ihren interessanten Buch über die Geschichte der Kybernetik in der DDR diese neue Phase »den Übergang von der sozialistischen zur ‚wissenschaftlich-technischen Revolution' genannt«.[8]

Und waren die Aussichten scheinbar nicht so Schlechte.[9] Zuerst möchte ich einige Bemerkungen über die inneren (ostdeutschen) Umstände erwähnen. Es ist wichtig zu wissen, dass in der offiziellen Selbstdefinition und Selbstbeschreibung der ehemaligen DDR die Technik- und Wissenschaftsgebundenheit immer vorrangige Rollen spielten. Ich möchte nur zwei Beispiele erwähnen. Hermann Lübbe bemerkt in seiner unlängst erschienenen Abhandlung, dass *»In der Ära Ulbricht gewann die Gewissheit politisch an Boden, die moderne Informationstechnologie sei das geeignete Instrument zur Schließung der unübersehbare Rationalitätslücke sozialistischer Planung. Zu dieser Hoffnung, die moderne Informationstechnologie werde endlich die sozialistische Wirtschaftsplanung datenverarbeitungspraktisch rational machen, passt dann die Ulbrichtsche Politik, der wissenschaftlich-technischen Intelligenz Geltungsvorrang im politisch-administrativen Planungsapparat zu schaffen«.*[10] Und diese Verbundenheit mit der Technik erschien auch noch in der politischen Emblematik der ehemaligen DDR. Zum Beispiel wurden Hammer und Sichel durch Hammer und Zirkel im Staatswappen der DDR ersetzt, und diese emblematische Revolution wollte das Bündnis von Proletariat und technischer

---

[7] Vgl. Liebscher, Heinz: *Fremd- oder Selbstregulation? Systemisches Denken in der DDR zwischen Wissenschaft und Ideologie.* LIT Verlag, Münster, 1995. 29. Ferner: Haufe, Gerda: *Dialektik und Kybernetik in der DDR – Zum Problem von Theoriendiskussion und politisch-gesellschaftlicher Entwicklung im Übergang von der sozialistische zur wissenschaftlich-technischen Realisation.* Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 1980. Hauptsächlich 71-148.

[8] Haufe, op. cit. 78.

[9] »Das politische Klima in der DDR war zu dieser Zeit für einen Aufschwung des wissenschaftlichen Lebens im Lande günstig. « Vgl. Liebscher, Heinz: Systemtheorie und Kybernetik in der philosophischen Sicht von Georg Klaus. In:, Rauh, Hans-Cristoph – Ruben, Peter (Hrsg.) *Denkversuche – DDR-Philosophie in den 60er Jahren.* Links Ch. Verlag, Berlin, 2005. 157.

[10] Lübbe, Hermann: Technokratie. Politische und wirtschaftliche Schicksale einer philosophischen Idee. *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 2000/1. 131.

Intelligenz (also nicht das Bündnis von Proletariat und Bauerntum (!), wie es üblich in den anderen sozialistischen Ländern war) symbolisieren.[11] Mein zweites Beispiel entstammt einer persönlichen Erinnerung an einen ostdeutschen Philosophen, namentlich aus dem dicken Buch von Herbert Hörz.[12] Als er im Jahre 1964 in Moskau ein Zusatzstudium absolvierte, besuchte ihn dort seine Frau, Helga Hörz. Sie wohnten zusammen im Schülerwohnheim, und Hörz machte seine Frau mit seinen dortigen Freunden bekannt. Und jetzt kommt die Story: *»Sie (das heißt: Helga) reinigte mein Zimmer und Bad so hervorragend, dass die Deshurnaja Mitarbeiter und Bewohner holte, um ihnen zu zeigen, wie sauber alles sein kann. Die Sanitätskommission war ebenfalls begeistert. Ich bekam die ganz seltene fünf auf der Sanitätsliste, die aushing«*.[13] Später, als seine Frau dann weg war, bekam Hörz natürlich schlechtere Punkte. Was diese amüsante Geschichte erkennen lässt, ist das Folgende: in dem deutschen Kulturkreis scheint es immer überzeugend zu sein, auf die Wissenschaftlichkeit, Technik und Pedanterie Bezug zu nehmen. Und es galt nicht nur für einen Westdeutschen, sondern ebenso auch im Falle eines Ostdeutschen. Dies alles bedeutete, mindestens meine ich es so, dass die so genannte hermeneutische Situation, in der die Systemtheorie und die Kybernetik am Anfang der sechziger Jahre in das DDR-Leben eingeführt wurden, ziemlich günstig war. Es gibt noch einen Nebenumstand, auf den ich nicht tiefer eingehen möchte. Es geht um Philosophie- und Philosophennot, die nach der Verjagung Ernst Blochs und (symbolisch) Lukács's und wegen der Unterdrückung ihrer Schüler in der DDR entstand. Aus den älteren und Mittelgenerationen konnte fast allein Georg Klaus bestehen bleiben, und diese Tatsache hat die Bedeutung seiner Persönlichkeit automatisch aufgehoben.

Was die äußeren Umstände betrifft, möchte ich nur zwei Gesichtspunkte erwähnen (wahrscheinlich gäbe es noch andere).

Zuerst, im Laufe der fünfziger und sechziger Jahre ist es überall immer evidenter geworden, dass die Handlung- und Zweckrationalität zugunsten der so genannten Systemrationalität aufgegeben wurde. Wie es zum Beispiel Niklas Luhmann zusammengefasst hat, seien die individuelle Zielsetzungen und Intentionen notwendig unsichere und unbeständige, und man müsste deshalb geeignete Mittel finden, diese Unsicherheiten zu eliminieren oder mindestens zu reduzieren.[14] Und die Kybernetik schien ein geeignetes Mittel für die Lösung der hier auftauchten Probleme zu sein. Fast

---

[11] Vgl. Lübbe op. cit. 125.

[12] Hörz, Herbert: *Lebenswenden – Vom Werden und Wirken eines Philosophen vor, in und nach der DDR.* Trafo Verlag, Berlin, 2005.

[13] Op. cit. 406.

[14] Luhmann, Niklas: *Zweckbegriff und Systemrationalität.* Suhrkamp Verlag. Frankfurt/Main, (5. Auflage) 1972. »Kann ich meine Zwecke wählen, können andere es auch Es ist dann kein Verlaß darauf, daß andere in bekannten und vertrauten Bahnen handeln; daß sie nicht, während ich entscheide, ihre Handlungsgrundlagen plötzlich ändern. Nicht nur Dummheit und Bosheit muß ich fürchten und mich gegen sie verwahren; der andere Mensch schlechthin wird zum Problem«. Op. cit. 14.

alle bedeutenden Philosophen der Zeit (inklusive ein Derrida und ein Lyotard) zeigten sich begeistert, mindestens zeitweilig, durch Kybernetikeuphorie.

Was den zweiten äußeren Umstand betrifft, erinnere ich daran, dass im Jahre 1959 ein sowjetisches Buch unter dem Titel »*Kybernetik – Kurze Einführung in eine neue Wissenschaft*« (Der Verfasser Poletajew) in der Frankfurter Buchmesse vorgestellt wurde.[15] Ist es wohlbekannt, dass in der Stalinzeit in der Sowjetunion die Kybernetik, ebenso wie die Psychologie und die Soziologie, als Pseudowissenschaft verteufelt und verurteilt wurde, konnte aber diese überraschende Wende den ostdeutschen Forschern Anstoß geben: »*Wenn es dort geht, warum versuchen wir nicht das Gleiche (vielleicht noch besser) zu tun?*«

Und jetzt möchte ich sehr kurz die raffinierte Strategie von Georg Klaus, der die Kybernetik als eine Universalphilosophie anerkennen lassen wollte, darzustellen, und die, trotz seiner großen Geschicklichkeit, war a priori zum Sturz verurteilt.

Erster Schritt: In der *Kybernetik aus philosophischer Sicht* (1961) und später in vielen anderen Schriften versuchte Klaus beständig zu beweisen, dass Marx, Engels und natürlich Lenin eigentlich „Urkybernetiker" wären.[16] Ebenso wie in der Mittelalter, als die „heidnischen" Platon und Aristoteles von Theologen und Philosophen zu „von Natur aus Christlichen" ernannt wurden, wurden die Urväter der proletarischen Weltanschauung in „von Natur aus Kybernetiker" umgetauft. Also Marx und Engels waren Kybernetiker, obwohl ihnen diese Tatsache nicht bewusst erschien. Und daraus folgte, dass man alle wichtigsten Thesen und Grundsätze des dialektischen und historischen Materialismus in den kybernetisierten Formen umschreiben kann. »*In einer Reihe von Veröffentlichungen wurde versucht zu zeigen, dass sich tatsächlich nur der dialektische Materialismus mit dem Kategoriengefüge dieser neuen Wissenschaft verträgt. An den Grenzfällen zwischen Philosophie und Kybernetik lassen sich Isomorphismen und Homomorphismen aufzeigen, die in der Natur der Sache selbst liegen und nichts mit einem künstlich von außen an die Kybernetik herangetragenen Standpunkt zu tun haben*«.[17] Jetzt muss ich meine These gewissermaßen korrigieren, weil für Klaus die fundamentalen Thesen und Gesetze des dialektischen Materialismus wesentlichere zu sein scheinen als „mehrere subjektive" Kategorien des historischen Materialismus. Nämlich

---

[15] Deutsche Übersetzung: Poletajew, I. A.: *Kybernetik – Kurze Einführung in eine neue Wissenschaft*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1962.

[16] »Schon Marx und Engels haben sich ausführlich – wenn auch nur in qualitativer Weise – mit dem Zusammenhang zwischen dem Charakter (sich zuspitzender bzw. abschwächender) dialektischer Widersprüche und Stabilität der Systeme, in denen sie aufträten (insbesondere gesellschaftlicher Systeme) beschäftigt«. Vgl. Klaus. Georg: *Rationalität – Integration – Information*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1974. 104.

[17] Klaus, Georg: Philosophie und Kybernetik. In: *Mensch-Maschine-Symbiose – Ausgewählte Schriften zur Konstruktionswissenschaft und Medientheorie*. Herausgegeben von Michael Eckhardt, VDG Verlag, Weimar, 2002. 113.

berücksichtigte er die ganze Welt als eine kybernetisch vorprogrammierte Entität[18], als ein selbst organisierendes System, in der für die subjektive (emanzipatorisch-revolutionäre) Dimension nur sehr reduzierter Raum gegeben sein könnte.[19] (Achtung! Es könnte bedeuten, die revolutionistisch-messianische Rolle der Parteiführung in Frage zu stellen. Darüber werde ich noch unten sprechen.) Aus derselben Voraussetzung ergab es sich, dass für Klaus und für seine Mitarbeiter (z. B. Heinz Liebscher) evident war: *»Es gibt allgemeine Gesetzmäßigkeiten bezüglich hochkomplexer Systeme, die ganz unabhängig von politischen und anderen ideologisch zu verstehenden Zielsetzungen wirken und sorgfältig beachtet werden müssen, wenn man in irgendeinem lenkenden Sinne ergreifen will«*.[20] Liebscher ergänzt diese Erkenntnis mit der Bemerkung, dass er damals nicht ahnen würde, dass ihn solche Gedanken wenige Jahre später in Konflikt mit der Partei- und Staatsführung bringen werden sollen.[21]

Zweiter Schritt: Meine jüngeren Kollegen in Nyíregyháza sind unfähig zu verstehen (ebenso übrigens wie der kluge Philosoph zu Westberlin, Norbert Kapferer), dass in dem ehemaligen Sozialismus die Philosophie streng nach Vorschrift gespielt werden musste. Im diesem Fall hieß das, dass sich ein marxistischer Philosoph der Beantwortung der Grundfrage der Philosophie nicht entziehen konnte. Und diese Antwortpflicht – im Falle der Kybernetik – ergab sich aus der eigenartiger Definition der Information von Norbert Wiener. Eigentlich Wiener war de echte Urvater der Kybenetik und nach seiner Bestimmung: „Information (das heiß: die Grundbegriff der Kybernetik) ist Information, weder Materie noch Energie. Kein Materialismus, der dieses nicht berücksichtigt, kann heute überleben". Frank Dittmann bemerkt mit Recht, dass in den fünfziger Jahren diese Aussage von Wiener eine grundlegende Ursache des sozialistischen Kybernetikverbots sein könnte. »Da, so Dittmann, in der marxistischen Philosophie eine dritte Kategorie neben Materie und Bewusstsein keinen Platz hatte (…)«[22] Entweder…oder. Aufrichtig gesagt, wurde dieses Problem durch Klaus ziemlich

---

[18] »Auch Mensch und Gesellschaft sind kybernetische Systeme«. In: Liebscher, 1995. Op. cit. 42.

[19] Haufe, op. cit. 153. »Der dialektische Materialismus ist allerdings für die Einarbeitung der kybernetischen Stabilisierung Problematik insofern besser als der historische Materialismus geeignet, da der dialektische Materialismus seit Engels die Form einer objektiven Prozess- und Gesetzesdialektik hat, die insofern, schon seit je einer dialektischen Entwicklungstheorie szientifischen Charakters näher steht als einer dialektischen Entwicklungstheorie emanzipativ-revolutionären Charakters, die ohne den Subjektbegriff, an den die emanzipatorische Dimension der dialektischen Theorie gebunden ist, nicht auskommt.«. Op. cit. 153-154. Und ein wichtiger Satz von Klaus: »Wir meinen die Vorherrschaft des Algorithmus gegenüber dem Theorem. (…) Der Algorithmus durchdringt alle diese vier Bereiche (dass heiß: systemtheoretischer, regeltheoretischer, spieltheoretischer und informationstheoretischer – K. L. A.) und erhebt die Kybernetik zu einer dialektisch-materialistischen Wissenschaft par execellence«. Klaus, 1974. Op. cit. 105.

[20] Liebscher, 1955. Op. cit. 30.

[21] Op. cit. 30.

[22] Dittman, Frank: Kybernetik in der DDR – Eine Einstimmung. In: Frank, Dittmann / Seising, Rudolf (Hrsg.): *Kybernetik steckt den Osten an.* Trafo Verlag, Berlin, 2007. 21.

gut gelöst. In seiner Behandlung (*Kybernetik und die Grundfrage der Philosophie*[23]) versuchte er, zwischen dem orthodoxen Marxismus und der westlichen Systemtheorie geschickt zu lavieren. Jetzt möchte ich nicht in die Einzelheiten eingehen, weil ich es wichtiger finde, über Klaus' zwei letzte Schritte zu sprechen, derer Wirkungen, so meine ich, zum Scheitern der Universalkybernetik führen könnten.

Dritter Schritt: Aus den Schriften von Georg Klaus kann man ohne besondere Schwierigkeiten herausfinden, dass er über die Möglichkeit einer „kybernetisierten Subversion" der Sprache des Marxismus-Leninismus nachgedacht hat. Zum Beispiel in seiner – unter dem Titel *Philosophie und Kybernetik* erschienenen – Abhandlung hat er eine Tabelle entworfen, woran eine „heuristische Zuordnung von Kategorien aus Philosophie und Kybernetik" sehbar sind.[24] Links befinden sich die Kategorien der Kybernetik, rechts: die Kategorien der Dialektik (das heißt: der marxistischen Philosophie). Es geht um die zirka zwölf wichtigsten Kategorien, aber kein Zweifel: *er wollte den ganzen Wortschatz der marxistischen Philosophie umschreiben*. Und das war zu viel! Mit es mit luhmannscher Terminologie auszudrücken: damit ein System funktionieren kann, muss seine Komplexität reduziert werden. Und in unserem Fall könnte es eben das Gegenteil dieses Erfordernisses leisten. In einer geschlossenen Welt, wie die DDR selbst war, hätten zwei gleichrangige Sprachen nicht bestehen können. Und wenn wir uns doch einen eventuellen Sieg der Totalkybernetik vorzustellen versuchen, können wir einfach einsehen, dass dieser Sieg eine unerträgliche Last auf die damalige DRR gelegt hätte. Dort hätte man zum Beispiel alle Bücher, von den Anfangsschulbüchern bis zu den riesigen Lexika, inklusive der Mediensprache, umschreiben müssen. Es hätte einen totalen Kollaps und Chaos bedeutet.

Und schließlich über den vierten Schritt. *»Wie ist ‚perfekte' Demokratie heute möglich?«*[25] – hat Klaus die Frage in seinem unveröffentlichten Manuskript gestellt. Seine Antwort scheint sowohl amüsant, als auch beachtungswert zu sein. Es wird, sagt Klaus, in den Großstädten riesige Rechenmaschinen geben, und die ostdeutschen Bürger, die übrigens alle irgendeinen Speicher (Laptop? Mobile Disk?) oder ähnliche Mittel haben, werden ihre Meinungsäußerungen mit Hilfe dieser Mittel „nach Übergeordnetem System" (Parteiführung?) vermitteln. *»(…) und, so Klaus, das Resultat ist wenigen Minuten später bekannt«*.[26]

---

[23] Kybernetik und die Grundfrage der Philosophie. In: Klaus, 2002. 51-91.

[24] Vgl. Klaus, 2002. 112-113.

[25] Zukunftsperspektiven. Klaus, 2002, 235-271. (236.).

[26] Op. cit. 237. Es scheint sehr interessant zu sein, diese politische Naivität mit damaliger Reflexion von Hörz zu ergänzen: »Ich erinnere mich daran, dass ich ein Manuskript von ihn zur Begutachtung vom Verlag bekam, dass sich u. a. auch mich mit dem Verhältnis von Kybernetik und Demokratie auseinandersetzte, wobei Klaus die Auffassung vertrat, mit Kybernetik sei die vollendete Demokratie möglich, da zu jeder Frage per Knopfdruck durch jeden Bürger Antwort gegeben werden könne. Ich meinte ironisch, wenn damit auch die Frage verbunden sei, ob man an einem trüben regnerischen Tag früh zur Arbeit gehen wolle oder nicht, dann würde ich erwarten, dass ein Teil der Befragten ablehnend

Und es war schon wahrhaft zu viel. In den Augen eines Kurt Hager und eines Günter Mittag waren solche Begriffe wie „Rückmeldung, „Rückkopplung", „Selbststeuerung", „Selbstorganisation" und „black box" verdächtig mehrdeutig. „Wer will hier eigentlich kommandieren und organisieren?" ‚Natürlich wir." – lautete ihre Antwort. Und im April 1969 ist ihr Urteil geboren. Ich zitiere einen Satz daraus: »*Es dürfe nicht zugelassen werden 'dass die (Kybernetik und Systemtheorie) an die Stelle des dialektischen und historischen Materialismus, der politischen Ökonomie des Sozialismus, des wissenschaftlichen Kommunismus, oder auch der sozialistischen Leitungswissenschaft treten.'*«[27] Dieses Urteil (besser gesagt diese Verurteilung) – aus heutiger Sicht – war nicht so brutal wie im Falle eines Harich und Bahro, aber reichte dazu, dass jene Karrieristen, *die »sich von der kritiklosen Übernahme der jeweils offiziellen Sprachregelungen einen schnellen Aufstieg erhoff(t)en«*[28] aus Bereich der Kybernetik verschwinden konnten. Die Bleibenden (Liebscher, Thiel, Fuchs-Kittowski etc.) kämpften – vorsichtiger – weiter, und versuchten leise zu lehren und zu schreiben.

Zum Schluss: Was diesen Versuch im Ganzen betrifft, teile ich selbst auch die moderierte Meinung von Herbert Hörz. Der eventuelle Sieg der Kybernetik hätte die schon zu ärmliche Sprache der marxistischen Philosophie noch weiter verarmen können. Die Probleme der Lebenswelt sind nicht im Rahmen einer „Input-Output"-Rede zu diskutieren. Aber unabhängig von dieser Wahrheit, waren Klaus und seine Mitarbeiter wagelustige Menschen. Selbst Klaus war ein monströser Philosoph, in dessen theoretischen Leistungen sich die orthodoxen marxistischen Trivialitäten und die inventiösen Gedanken vermischten.[29] Aber Achtung! Wir sind fast alle ähnliche Monstren.

---

reagierte. Um solche Kleinigkeiten ging es Klaus nicht. Die Normen des Zusammenlebens in einer Demokratie und die Begründung von Entscheidungnssituationen interessierte ihn nicht«. Hörz, op .cit. 446-447.

[27] Original zitiert Frank Dittmann. Dittmann/Seising, 2007. Op. cit. 33.

[28] Op. cit. 14.

[29] Ich möchte nicht die philosophische Bedeutung von Klaus im Ganzen beurteilen. Jedenfalls kann es viel sagend zu sein, eine Bemerkung bezüglich der philosophischen Leistung von Klaus von Jean Piaget zu zitieren. »Cette combinaison (das heißt: die Kombination der semantischen und pragmatischen Syntax mit dem Formalismus von Jaskowski, Prior und Rogowski) a été préparé les travaux de Georg Klaus à Berlin qui dans sa *Kybernetik in der Philosophischer Sicht* essaie de donner en modèle cybernetique de la dialectique (tant objective que subjective).« Piaget, Jean: *Logique et connaissance scientifique*. Encyclopédie de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1967. 372.

Sivadó Ákos

Az intézményes tények elmélete

Searle, John R. 2010: *Making the Social World – The Structure of Human Civilization.*

OXFORD UNIVERSITY PRESS, New York, 208. p.

John Searle legújabb könyvében ismét megkísérli áttekinteni, hogy hogyan jöhet létre alapvetően szubjektum-függő jelenségek segítségével olyan társadalmi valóság, melynek érvényessége képes felülemelkedni az azt létrehozók szubjektivitásán. Az ő terminológiáját használva: azt vizsgálja, hogy hogyan tehetünk episztemológiailag objektív kijelentéseket egy olyan valóságról, mely ontológiailag szubjektív. (18.) Searle korábbi nyelv- és elmefilozófiai munkáinak a kilencvenes évek óta igyekszik egy olyan átfogó fogalmi keretet adni, melynek segítségével értelmezhetővé válik társadalmiságunk, és megteremthető a „társadalom filozófiája".[1] Ez a vállalkozás motiválta már az 1995-ben megjelent *The Construction of Social Reality* című munkáját is, amihez a némiképp megváltozott szemléletét tükröző *Making the Social World* is igyekszik pozícionálni magát. Az alapvető tézisek csupán néhány ponton módosultak, így érdemes együtt tárgyalni a két könyv főbb állításait.

Searle a társadalmiság lényegét az intézményesült tények elemzésében szeretné megragadni, ahhoz pedig, hogy egy tényt intézményesnek tekinthessünk, bizonyos feltételeknek teljesülniük kell. Először is elengedhetetlen ehhez az az emberi képességünk, hogy státuszfunkció-tulajdonításokat tudjunk végrehajtani: „X egy adott K kontextusban Y-nak számít" jellegű kijelentéseket teszünk, melyek meghatározott funkciókat ruháznak olyasmikre vagy olyasvalakikre, amik vagy akik, természetüknél fogva nem rendelkeznének azokkal. (pl. „A választáson legtöbb szavazatot kapott polgármester-jelölt (X) a szavazatok megszámlálása után (K) az adott község polgármesterének (Y) számít.)

Ezek a státuszfunkció-tulajdonítások a Searle által konstitutív szabályoknak nevezett eljárások alapján (azaz olyan szabályok segítségével, melyek valójában létre is hozzák az általuk szabályozott jelenséget) bizonyos deontikus erőket (jogokat, kötelességeket) ruháznak a létrehozott funkció birtokosára, melyek vágytól független döntéseket tesznek lehetővé (kötelességeim és jogaim akkor is köteleznek, illetve

[1] Searle elismeri, hogy társadalomfilozófiát (*social philosophy*) eddig is műveltek, ám attól az általa javasolt „társadalom filozófiája" (*philosophy of society*) abban különbözik, hogy sem a társadalom*tudományok* filozófiája, sem pedig a politikai filozófiával kontinuus diszciplína nem kíván lenni.

feljogosítanak valamire, ha azt én nem akarom).[2] Az így létrehozott jelenségeknek azonban még meg kell felelniük a legfontosabb kritériumnak: kollektív elismerésre kell szert tenniük, mely a társadalom tagjainak kollektív intencionalitásából fakad. Az egyik terminológiai változás Searle korábbi munkáihoz képest a kollektív „elfogadás" (*acceptance*) „elismeréssé" (*recognition*) módosítása, amivel a szerző azt szeretné érzékeltetni, hogy nem feltétlenül kell egyetértenünk intézményes tényeinkkel ahhoz, hogy azok fennálljanak – azt viszont el kell ismernünk, hogy léteznek. A kollektív intencionalitásból táplálkozó státuszfunkció-tulajdonításokkal létrehozott intézményes tények pedig, hasonlatosak a performatív beszédaktusokhoz (amelyek esetében kimondani, hogy egy adott helyzet fennáll, megteremti magát az adott helyzetet – mint például a házasnak nyilvánítás során).[3] Searle fő tézise mindezek alapján az, hogy az intézményes tények összessége a deklaratívumok logikáját követi, melynek forrása a nyelvben és a kollektív intencionalitásban keresendő. A legszembetűnőbb hangsúlyeltolódás az 1995-ös mű és a jelenleg bemutatott könyv között a deklarációk kiemelt szerepe – Searle társadalomról alkotott átfogó elméletében ez jelenti azt a kapcsot, amely összefogja nyelvfilozófiai elgondolásait a beszédaktusok természetéről és az intencionalitás kitüntetett szerepét bemutató elmefilozófiai álláspontját. Az így előálló „társadalom filozófiája" azonban nem minden szempontból tűnik problémamentesnek.

Noha Searle könyve elején és végén (13. ill. 201.) is úgy fogalmaz, hogy a társadalmi világ egésze deklaratív státuszfunkció-tulajdonítások alapján jön létre, ez nem tükrözi hűen azt az álláspontot, amit valójában képvisel: minden intézményes tény ezt a logikát követi, *kivéve magát a nyelvet*, ami egyáltalán lehetővé teszi, hogy deklarációkról (vagy bármi másról) beszéljünk.[4] Az, hogy a nyelvre, mint az összes többi társadalmi intézmény háttérfeltételére hivatkozunk, kivonni látszik azt az intézmények halmazából – és bár a 4. fejezet igyekszik összefoglalni a nyelv biztosította lehetőségeinket (valamint Searle nyelvfilozófiájának alaptéziseit), nem ad magyarázatot arra az ellentmondásos helyzetre, hogy miként is alapozhatjuk meg a státuszfunkció-tulajdonítás minden társadalmi jelenségre történő kiterjesztését, ha az azt lehetővé tevő intézmény kiesik hatóköréből.

A regulatív és konstitutív szabályok megkülönböztetése sem feltétlenül tisztázza a társadalmi intézmények létrehozása és működtetése közötti eltérést. Searle szerint az autóvezetés szabályai Angliában (de bárhol máshol is) pusztán regulatívak, azaz egyébként is létező cselekvéseket szabályoznak, míg a sakk szabályai nélkül nem lehetne értelmesen olyan kijelentést tenni, hogy bizonyos bábuk elmozdítása

---

[2] A státuszfunkció-tulajdonítások mechanizmusáról a 3. és az 5. fejezetben olvashatunk bővebben, a deontikus erők és a szabad akarat összefüggéseiről a zárófejezetek (6-8.) festenek részletesebb képet.

[3] Performatívumokról természetesen Austin (1990) értelmében beszélünk.

[4] Érdekes módon a könyvben többször is megemlített tézis tartalmazza ezt a megszorítást, a fő pontok összefoglalása során azonban Searle következetesen elhagyja a nyelv speciális helyzetére vonatkozó állításait.

meghatározott felületen mattot jelent. Ez utóbbi lehetőséghez arra van szükségünk, hogy az „X egy adott K kontextusban Y-nak számít" logikáját alkalmazzuk – különben csak bábukat tologatunk táblákon, de nem sakkozunk. Ezzel a megkülönböztetéssel szemben két észrevétel is tehető. Egyrészt ha minden társadalmi intézmény létrehozásához konstitutív szabályokra van szükségünk, akkor a közlekedés ilyen értelemben nem társadalmi intézmény; másrészt, pedig ahogyan nem beszélhetünk mattról a sakkjátszma szabályainak megléte nélkül, ugyanúgy nem mondhatjuk azt sem egy kereszteződés előtt megálló autósról, hogy éppen megadja az elsőbbséget, ha nem fektetjük le a közlekedésre vonatkozó szabályainkat az „X egy adott K kontextusban Y-nak számít" elvet követve.

Az intézmények kollektív elismerése kapcsán Searle is említi (21.) azokat a tényeket, melyekre a társadalomtudósok mutatnak rá, a közösség azonban önmagától explicit módon nem formál azokról véleményt – ilyen például a gazdasági válság, mint társadalmi jelenség. Searle szerint ezek csupán alapszintű, kollektíven elismert intézményes tények (példánk esetében a gazdaság) következményei, melyek korábban is előfordultak, csak épp nem alkottunk róluk fogalmat. A magasabb szintű, de expliciten el nem ismert intézményes tények valóságossága, és ennek retrospektív érvényességigénye azonban lehetővé teszi, hogy olyan társadalmi jelenségeket azonosítsunk egy adott korban, amelyet abban az időben egészen biztosan nem kezeltek volna tényként – ez pedig könnyen tévútra viheti a vizsgált társadalmi jelenségek megértését.

További problémát jelenthet a társadalmi valóságot az intencionalitásból eredeztetni. Az egyének mentális állapotaira való hivatkozás végső soron pszichologizáló társadalomelméletet rajzol ki, melyben a fő mozgatórugó az individuumok fejében meglévő „Mi-intencionalitás" lesz, amelynek segítségével képesek lesznek cselekedeteiket összehangolni és kooperálni az általuk létrehozott intézményes valóság keretein belül (mint arról a 3. fejezetben olvashatunk). Ezzel ellentmondani látszik, hogy Searle a bevezetőben és társadalomtudományok státuszáról szóló záró megjegyzéseiben egyaránt hangsúlyozza anti-redukcionista hozzáállását, azaz biztosítja olvasóit arról, hogy nem szeretné a társadalmi intézményeket valamilyen más tudományág vizsgálati tárgyává tenni. Amennyiben viszont a kollektív intencionalitás bázisa az individuum mentális állapotai között keresendő, úgy végeredményben a mentális állapotokat tanulmányozó tudomány, a pszichológia látszik a legalkalmasabbnak arra, hogy a segítségével létrehozott jelenségeknek a magyarázatára szolgáljon. leginkább alkalmasnak annak, és a segítségével létrehozott jelenségeknek a magyarázatára. Searle ezzel ellentétben csak annyit szeretne állítani, hogy a társadalomtudományok mindegyike tisztában kell legyen azzal az alapstruktúrával, melyre építve létrehozzuk a bennünket körülvevő társadalmi valóságot (199–201.), mivel közgazdászok és szociológusok egyaránt az általa említett módon felépülő jelenségekkel foglalkoznak. Amit Searle nem vizsgál, az a mentális állapotok tulajdonításának és az azokra támaszkodva adott magyarázatoknak és előrejelzéseknek a státusza: az, hogy mennyiben tekinthetők az ilyen állításaink

igaznak, valamint mennyiben kezelhetők a mentális állapotok a természeti fajtákkal analóg módon.

Mindezek ellenére a *Making the Social World* jó összefoglalását nyújtja Searle társadalmiságról vallott nézeteinek – és teszi mindezt úgy, hogy a munkásságának csak bizonyos részeit ismerőknek sem marad hiányérzetük a könyv elolvasása után (ebben segítenek a nyelvről és intencionalitásról szóló fejezetek). Amíg a *The Construction of Social Reality* a státuszfunkció-tulajdonítások logikájába igyekezett betekintést nyújtani, recenziónk tárgya megkísérli annak felhasználásával megalapozni a „társadalom filozófiáját" – és noha az alapelvek változatlanok, az intézmények, mint deklaratívumok tézisével nyelvünk és beszédaktusaink még hangsúlyosabb szerepet kapnak ebben a filozófiában.

Irodalom

AUSTIN, J. L. 1990: *Tetten ért szavak*. AKADÉMIAI KIADÓ, Budapest

SEARLE, J. R. 1995: *The Construction of Social Reality*. THE FREE PRESS, New York

Szerzőink

FURMANNÉ PANKUCSI Márta (Miskolc, 1953): Jogász, filozófia szakos előadó és szociológus végzettségű. Közel harminc éve tanít a felsőoktatásban, jelenleg főiskolai docensként dolgozik a ME, BTK, Szociológiai Intézetében. Kutatási területei: helyi erőforrások, kisebbség és többség viszonyrendszere, jogszociológia, információs társadalom.

HORVÁTH Zita (Zalaegerszeg, 1970): történész, egyetemi docens a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetében. Doktori fokozatát 2001 tavaszán szerezte a ME, BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területe a 18. századi magyar történelem, különös tekintettel a paraszti társadalom történetére, valamint historiográfia.

JÁSZ Krisztina (Szolnok, 1972): szociológus-változás-menedzser szakon szerzett diplomát 1998-ban. 1998 és 2001 között a területfejlesztés intézményrendszerében végzett szakértői tevékenységet. 2002 óta az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének kutatója. 2010 februárja óta a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskola Karának főállású oktatója. Főbb kutatási területei: a szegénység, társadalmi kirekesztődés térbeli sajátosságai, a szociális ellátórendszer területi jellemzői, civil társadalom, kisebbségpolitika, terület- és vidékfejlesztés.

KISS Lajos András (Kisújszállás, 1954): Történelem-orosz szakos általános iskolai tanár és filozófia szakos előadó. Egyetemi doktor címet 1987-ben, a filozófiatudományok kandidátusa címet 1995-ben szerezte, 2005-ben habilitált. A Nyíregyházi Főiskola Filozófia Tanszékének tanszékvezető főiskolai tanára, valamint a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológiai Intézetének óraadója. Kutatásai jórészt a kortárs francia, német és orosz posztmodern filozófia és elméleti szociológia területeit érintik. A kiterjedt publikációs tevékenysége mellett fordításokkal is foglalkozik, jórészt a kortárs német szociológiaelmélet területéről.

SIVADÓ Ákos (Nyíregyháza, 1984): a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának szociológia szakán 2008-ban végzett, média szakirányon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola harmadéves hallgatója ugyanezen a Karon. Fő érdeklődési területe: a társadalomelmélet és az eszmetörténet, valamint a megértő társadalomtudomány. 2009 óta a Magyar Szociológiai Szemlében és a Magyar Filozófiai Szemlében jelentek meg tanulmányai.

SZENDRŐ Zoltán (Szeged, 1952): Egyetemi matematikai tanulmányait a JATE-n, szociológiait az ELTE-n végezte. 30 éve tanít a felsőoktatásban. Jelenleg a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének adjunktusa. Több OTKA kutatásban közreműködött és tartott előadást politikai szociológiai és szociológia módszertani témakörben. Főbb kutatási területe: a szociológia módszertana, statisztika, mintavétel, mérési hibák s azok kiküszöbölhetősége.

SZIRBIK Gabriella (Miskolc, 1971): 1996-ban végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának szociológia szakán. Doktori abszolutóriumot tudományfilozófiából szerzett a Budapesti Műszaki Egyetemen. Diplomája megszerzése óta a felsőoktatásban dolgozik. Fő érdeklődési területe: a szociálpolitika, a tudomány- és tudásszociológia, valamint az evolúciós szociológia.

ZSOLT Péter (Budapest, 1965): 1993 óta a Miskolci Egyetem BTK Szociológiai Intézetének oktatója. Fő érdeklődési köre: a rendszerváltás és a divat - a divat és a polgárosodás közti kapcsolatra fókuszálva. A „Valóság" szerkesztőjeként 2002-2004 között gondozta a polgárosodással kapcsolatos írásokat, később a divat és erkölcs témában szerzőként is dolgozott. A „Világosság" és a „2000" című folyóiratban is publikált a divat történeti szociálpszichológiájáról, valamint a rendszerváltás utáni női-férfi érvényesülési stratégiákról. 2007-ben „Divatszociológia" címmel jelent meg könyve. Rendszeresen szerepel, ír vagy ad interjút tömegkultúra és divat témákban.